

ՐԱՖՖԻ

ՉԱԼԱԼԷ ԴԴԻՆ

Հրատարակութիւն՝

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ
ՏՊԱՐԱՆ-ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏԱՆ

ՊԵՅՐՈՒԹ - 2007

ՉԱԼԱԼԷԴԴԻՆ (ՄԻ ՊԱՏԿԵՐ ՆՐԱ ԱՐՇԱՒԱՆՔԻՑ)

Ա.

Մայիս ամիսը 1877 տարուայ մօտենում էր իր վախճանին: Ադրակայ¹ Լիանա դաշտերից մէկի վրայ, առաւօտեան մառախտոյի միջից, հազիւ երեւում էին մի քանի վրաններ, սեւ կապերտից պատրաստուած, որոնք բոլորածեւ շարուած էին մինը միսի մօտ, թողնելով իրանց մէջտեղում բաական ընդարձակ հրապարակ: Տեսնողը առաջին անգամից կը կարծէր, թէ դրանք մի խաշնարած ցեղի շտրներ են, որ գետեղուել էին այդ կանաչազարդ հովտի մէջ, իրանց անասունների համար արօտ գտնելու: Բայց քանի որ արեւը բարձրանում էր, լեռներից պատած մառախտոյը անելի եւ անելի ճօղանում էր, վրանների տարածութիւնը ընդարձակ հովտի մէջ հետզհետէ մեծ քանակութիւն էր ներկայացնում: Այս կասկածելի երեւոյթը այն ժամանակ նրան բանակի ձեւ էր տալիս:

Եւ իրաւ, վրանների առջեւ ցցուած երեւում էին եղէգնայ երկայն սիգակներ, որոնց ծայրերը զարդարած էին սեւ փետուրներով, իսկ հրապարակի վրայ անբա-

1.- Ադրակը տանկական Հայաստանի գաւառներից մէկն է, որ սահմանակից է Պարսկաստանի խոյ եւ Սպանատ գաւառներին:

ցատրելի խոսվութեան մէջ շարժում էին զհնոտորում
տղամարդիկ, որոնց երեսները արտայայտում էին կատա-
ղի անհամբերութիւն: Բանակից հեռու, դալար խոտերի
մէջ, արածում էին բոլորովին պատրաստ, թամբած ձիա-
ներ, որոնց առջեւի եւ ետեւի ոտներից մէկը շղթայած էին
բխովներով չփախչելու համար:

Վրաններից մէկի առջեւ, - որ իր մեծութեամբ եւ փա-
ռահեղութեամբ որոշում էր միւսներից, - ցցած էր մի կար-
միր դրօշակ, որի չորս անկիւնների վրայ կարդացւում էին,
արաբական տառերով դրոշմուած, չորս անուններ՝ - Ալի,
Օսման, Օմար եւ Աբուբէքր: Իսլամի նախկին խալիֆա-
ների այս չորս պատկառելի անունների մէջտեղում նշմար-
ւում էր մի սպիտակ ձեռք, որպէս օրինակ մի աներեւոյթ
աջի, որ իր հովանաւորութեան ներքոյ պիտի առաջնորդէր
զհնոտորում ամբոխը դէպի պատերազմի դաշտը:

Այս իսկ վրանի շուրջը հաւաքուած էր մարդերի բազ-
մութիւն, որոնք անդադար ել եւ մուտ էին գործում նրա մէջ:

Այնտեղ թանձր թաղիքի վրայ նստած էր միջահա-
սակ մի մարդ կրակոտ աչքերով եւ ալեխառն մօրութով:
Նա ոտքից ցգլուխ հագնուած էր սպիտակ գունով, որ
արեւելքում նշան է բարեպաշտութեան եւ մարդու անձ-
նագոհութեան, որ իր կենդանութեան ժամանակ զգեցել
էր մահուան պատանքը: Ծերունու հաստ գօտիի աջ կող-
մից քարշ էր ընկած մի երկայն թասքէկ (տէր ողորմեա)
խոշոր հատիկներով, որոնք բաժանուած էին որոշեալ
թօնով իրաքանչիւր աղօթքի կարգը եւ համարը պահպա-
նելու համար: Իսկ գօտիի ձախ կողմից երեւում էին կեռ
խենչարի եւ մի գոյգ ատրճանակի ծայրերը, որոնց փո-
ղերն թաքնուած էին հալէպեան վերարկուի տակ, որ ան-
փոյթ կերպով ձգած էր նրա ուտերի վրայ: Գլուխը փաթա-
թած էր սպիտակ ապարօշով (չալմայ), որի վրայ երեւում
էին մետաքսեայ դեղին թելերով ասեղնագործած արա-

քական տատեր: Նա Աստած էր ծախապատիկ կերպով եւ ծնկների վրայ դրած ուներ մի կեռ թուր Դամասկոսի շէնքով:

Այս պատկառելի ծերունին իր արտաքին կերպարանքով ներկայացնում էր մի անձնատիրութիւն, որ կրում էր իր մէջ կրօնի ջերմեռանդութիւնը, որպէս մի բարձր հոգեւորական, եւ պատերազմողի քաջագնական ոգին, որպէս հզօր զինուոր: Նա եւ շէյխ էր եւ զօրավար:

Նա Աստած էր վրանի բարձր եւ պատուաւոր մասնում, որպէս նախապետ եւ իշխան, իսկ իր աջ եւ ձախ կողմերում կարգով շարուած էին մի քանի աղաներ հնադարեան զէնքերով: Դրանց մերձաւոր ընտանութիւնը Օէյխի հետ արդէն ցոյց էր տալիս, թէ հասարակ մարդիկ չեն, այլ գլխատրներն են այն ամբոխի, որ դրսում զետեղուած էին վրանների մէջ, կամ հաւաքուած էին հրապարակի վրայ: Աղաները լուռ էին եւ խօսում էին այն ժամանակ, երբ Օէյխը խօսեցնում էր:

Օէյխի մօտ մի քաջքույի² մէջ ածած էին թղթերի մանր կտորտանք, որոնք միաչափ կերպով ծալած էին եռանկլինի ձեւով: Այս փոքրիկ ծրարները մնան էին այն թալիսմաններից, որ ջաղումները տալիս են մարդկանց զանազան խորհրդաւոր նպատակներով: Բայց իսկապէս կախարդական ոչինչ չկար նրանց մէջ, այլ նրանց վրայ գրուած էին մի-մի տող Դօրանի այն այեթներից, որոնց զօրութեամբ մարդ ազատ է մնում ամէն տեսակ չարից եւ փորձանքից:

Վրանի մոտքը բաց էր: Դրսում գտնուած բազմութիւնից մի-մի մարդ անդադար ներս էր գալիս. նա դեռ շեմքի վրայ չհասած, չոքում էր, երկրպագութիւն էր

2.- Մի անօթ, որ կրում են դերվիշները եւ պատրաստում է հնդկական ընկուզի կեղեից, կամ մի տեսակ ծովային խեցիից, որ սեխի ձեւ ունի:

տալիս, եւ այնպէս չորքէչոր մօտենում էր Օւէլիսին, իր սուրը դնում էր նրա ոտքերի մօտ եւ ձեռքը համբուրում էր: Յետոյ ծերունին առնում էր քաշքուլի միջից եռանկլիւնի ձեռով ծալած թղթերից մէկը եւ տալիս էր համբուրողին: Նա առանց ոտքի վրայ բարձրանալու, նոյնպէս չորքէչոր լետ էր դառնում եւ դուրս էր գալիս վրանից:

Այսպէս այցելուները անդադար մինը միւսի ետեւից, նոյն ձեւը կատարելով, ներս էին գալիս ու դուրս գնում: Ամէն մի քաջ, իր սուրը Օւէլիսի ոտների մօտ ձգելով, նուիրում էր նրան եւ փոխարէնը ստանում էր խորհրդական թղթերից մէկը, որ անխոցելի պէտք է պահէր նրան թշնամու զէնքերից: Եւ այս պատճառով վրանից դուրս եկածին պէս, նա իսկոյն մի շորի կտորի մէջ դնելով, կարում էր իր աջ թելքի վրայ:

Երբ թղթերի բաժանման գործը վերջացաւ, դրսում լսելի եղաւ մի թմբուկի ձայն, եւ զինուորուած բազմութիւնը ամէն կողմից շտապով սկսեց մօտենալ սրբազան զօրավարի վրանին: Իսկ երբ բոլորը հասարուած էին, այն ժամանակ դուրս եկաւ Օւէլիսը: Ամբողջ բազմութիւնը աջ ձեռքը երեսին քաշեց եւ լուռ օրհնութիւն կարդաց (սալուաթ): Այս գործողութիւնը մահմետականների մէջ նոյն նշանակութիւնն ունի, որպէս քրիստոնէաների մէջ երես խաչակնքելը:

Որովհետեւ ուրիշ բան մը չկար, ձիերի թամբերը միմեանց վրայ դարսւելով, վրանի առջեւ կազմուեցաւ մի ամբիոն: Օւէլիսը բարձրացաւ նրա վրայ: Նա իր ձեռքում չունէր գաւազան, որ սովորաբար կրում էր քարոզի ժամանակ, այլ նրա փոխարէն բռնած ունէր կարմիր դրօշակը, որի գլխին փողփողում էր սպիտակ աջը չորս խալիֆաների անուններով: Այս դիրքը յիշեցնում էր այն հրաշալի երեւոյթը, երբ Արաբիայի մարգարէն անապատի մէջ առաջին անգամ բարձրացաւ ուղտերի թամբերից կազմուած ամբիոնի վրայ եւ խօսեց իր ոգելից ճառը:

Օէլիսի քարոզը սկսուեցաւ օրհնութիւններով, որոնց մէջ խիստ ջերմեռանդ արտասանութիւններով փառաբանում էին Ալլահի, Մուհամմէտի եւ Արա գլխաւոր յաջորդների՝ Օմարի, Օսմանի եւ Աբուբէքրի անունները: Յետոյ սկսուեցաւ մի քաջալերական ճառ հետեւեալ խօսքերով.

«Ո՛վ Իսլամի որդիք, մեծ մարգարէն,- փա՛ռք իր զօրութեանը,- կոչում է ձեզ մի սուրբ գործի համար, կոչում է ձեզ պատերազմել իր կրօնի թշնամիների դէմ, որոնք սկսել են թափել Աստուծոյ ծառաների արիւնը: (Եւ թող նզովեալ լինին նրանք):

«Վհատութիւնը, երկչոտութիւնը եւ կասկածը թող հեռու լինին ձեզանից, որովհետեւ երկիրը Աստուծոյ զինուորների համար չէ: Տերը ինքը կը տայ ձեր բազուկներին զօրութիւն, եւ թշնամու պարանոցները ձեր սրերի առջեւ կը կտրատուին, որպէս չորացած հասկը հնձողի մանգաղի առջեւ: Դուք ձեր ձեռքով կը բռնէք նրանց գնդակները եւ դէպի իրանց լետ կը դարձնէք: Ձեր անձները պաշտպանուած կը լինեն երկաթեայ պարիսպներով, որոնց ձեր աչքերը չեն տեսնի: Ձեզ աջակից կը լինեն կոտորող հրեշտակների աներեւոյթ գունդերը, որոնց մարգարէն ձեզ օգնութեան կ'ուղարկէ: Մեծ է Իսլամի Աստուածը եւ բացի նորանից ուրիշը չկայ:

«Բոլոր գաւուրները պիղծ են Աստուծոյ առջեւ: Նրանց կեանքը, ընտանիքը, եւ ամէն ինչ, որ պատկանում է անհատներին, Աստուած մատնում է ձեր ձեռքը: Յափշտակեցէ՛ք, կողոպտեցէ՛ք, այրեցէ՛ք եւ կոտորեցէ՛ք, որքանով կը լիանայ ձեր սիրտը: Աւարը եւ իր կրօնի թշնամիների արիւնը Աստուած հալալ է³ անում սուրբ պատերազմի զինուորներին:

3.- Հալալ համարում են այն բաները, որոնք օրէնքով սուրբ են եւ չեն արգելուած:

«Ձեզանից կ'ընկնին նրանք միայն, որոնց սրտերը կը մոլորեցնէ սատանան եւ որոնց հոգիները կը սառչին: Երկչոտները ատելի են Տէրի առջեւ: Եւ ատելի ատելի կը լինեն նրանք, որ կը փախչեն կոռի դաշտից: Ձեր թիկունքը չպիտի տեսնի թշնամին: Նա, որ Աստուծոյ համար է պատերազմում, սուրը ձեռքում պիտի մեռնի:

«Երբ որ ձեզանից մէկը թողնելու լինի պատերազմի դաշտը, այն ժամանակ Աստուած կը զայրացնէ կնոջ սիրտը, որը կանգնած չադրի մուտքի առջեւ, կ'ընդունէ իր տղամարդին այս խօսքերով. «Գնա՛, հեռացի՛ր, դու իմ այրը չես: Ինչո՞ւ չեն տեսնում քո վերքերը, ինչո՞ւ դու մենակ դարձար, ո՞ր եմ քո ընկերները. հեռացի՛ր, նա իմ այրը լինել չէ կարող, որ անպատուեց իր գէնքերը»: Չկայ մի ատելի դառն բան, քան կնոջ յանդիմանութիւնը. բայց Աստուծոյ զգուանքը սարսափելի՛ է:

«Սուրբ կրօնի թշնամիների արիւնի հոսումը հաճելի է Տէրի առջեւ: Անհաւատների ատերակների ծուխը Նա ընդունում է, որպէս մի ողջակէզ, որից մուխը ուղիղ բարձրանում է դէպի Յաիտենականի արժողը: Կոտորեցէ՛ք, որքան կը զօրեն ձեր բազուկները, այրեցէ՛ք, որքան կարող էք դուք: Եւ ձեր կոտորածների արիւնի իրաքանչիւր կաթիլի համբարքով դուք կը ստանաք մի-մի հուրի՛՜ Աստուծոյ ջեննաթի մէջ:

«Մե՛ծ է ուղղափառների Աստուածը եւ բացի Նրանից չկայ մի ուրիշը:

«Եթէ ձեր վեր առած գերիներից՝ ձեր սրտերին հաճելի կը լինի ընտրել կնիկներ կամ աղջիկներ հարճ անելու մտքով,- եթէ դուք ծառայեցնելու համար կ'ընտրէք

4.- Հուրի նշանակում է յատկապէս կոյտեր, որ ստանում են Իսլամի արդարները Աստուծոյ դրախտի մէջ, որպէս վարձատրութիւն. այս հրաշագեղ միսֆաներից ատելի մեծ բաժին ունեն անհատակները:

պատանի ստրուկներ ձեռք ընկած գաւորներից,- Աստուած չէ արգելում ձեզ, միայն այն ժամանակ, երբ նրանք կ'ընդունեն Իսլամը: Իսկ եթէ հաստատ մնացին իրանց մոլորութեան մէջ, ձեզ թոյլ է տրուում սպանել: Չուգաւորութիւնը ուղղափառի մի անհաւատի հետ արգելում է Աստուած: Իսկ ծերերին, թէ նրանք կին լինէին եւ թէ այր, խնայել չկայ: Անհաւատութիւնը նրանց մէջ ամրացած է իրանց ցամաք ոսկորների նման:

«Արդար եղէ՛ք աւարի բաժանման մէջ եւ ձեզանից ամէն մէկը թող չգրկէ իր ընկերին: Մի՛ մոռանաք Աստուծուն բաժին հանել ձեր կողոպուտից, որովհետեւ Նրա հրեշտակները նույնպէս պատերազմելու են ձեզ հետ: Խնամք տարէ՛ք, եթէ մէկը ձեզանից հիւանդ լինի կամ վիրաւոր, որովհետեւ դուք ամէնքդ եղբայրներ էք այդ սրբազան դրօշի տակ»:

Դեռ եւս երկար խօսում էր Օէլիը, կանգնած իր ամբիոնի վրայ, որպէս Իսլամի մարմնացած ոգին, որպէս հալածասիրութեան եւ մոլեռանդութեան մի կենդանի օրինակ: Նրա ձայնը ազդու էր եւ սուր, իսկ բարբառը գուրկ չէր ոգետորող պերճախօսութիւնից: Ղօրանի աշակերտը,- որի մէջ այնքան բանաստեղծական յափշտակութեամբ երգում է սրբազան պատերազմը (ջահաթ) իր բոլոր արիւնային գոյներով,- Ղօրանի աշակերտը միայն կարող էր այսպէս ոգետրել մի վայրենի բազմութիւն մարդկանց մորթելու համար:

Օէլիի ճառը մի համառօտ եզրակացութիւն էր այն աստուածեղէն գրքի բովանդակութիւնից, որին հետեւում է ամբողջ մահմետական աշխարհը:

Երբ վերջացրեց նա, կրկին դարձաւ դէպի բազմութիւնը այս խօսքերով.

«Աստուած ձեզանից ովստ է պահանջում, եւ թո՛ղ ձեզանից ամէն մէկը կատարէ իր երդումը»:

Նոյն միջոցին ամբողջ բազմութիւնը վեր առաւ գետնից մի-մի քար եւ ձգեց հրապարակի վրայ, ուր բարձրացաւ մի ահագին բլուր, որպէս արձան մի սուկալի ուխտադրութեան: Եւ այս գործողութեան ժամանակ օդը թնդաց հազարաւոր ձայներից, որոնց խառնակութեան միջից պարզ որոշում էր այս խօսքը. «Եւ թող մեր թալախը⁵ այս քարի նման ձգուած լինի, եթէ հաւատարիմ չմնանք սուրբ գործին»:

Երբ բոլոր արարողութիւնները վերջացան, Օէլիը կրկին կարդաց օրհնութեան մաղթանք եւ իջաւ իր բեմից: Նա կրկին մտաւ իր վրանը:

Նոյն միջոցին կրկին լսելի եղաւ թմբուկի ձայնը: Ամէն մարդ վազեց իր ձին նստելու, վրանները հաւաքուեցան, եւ մի քանի ժամից յետոյ ամբողջ բանակը պատրաստ էր ճանապարհ ընկնելու: Նա շարժուեցաւ, երբ Օէլիը իր ձին նստած, կարծիր դրօշակը ձեռին, առաջ ընկաւ:

Այն ժամանակ նրա դէմքը ծածկուած էր մի սպիտակ երեսկալով, որ անհաւատների աչքերը չտեսնէին նրա սուրբ երեսը: Աւելի քան տասն հազար քուրդեր հետեւում էին այդ սարսափելի ծերունուն: Գունդերի ետեւից տանում էին մի շարք ուղտերը, որ բարձած էին փոքրիկ թնդանօթներով:

Այսպէս սկսուեցաւ Օէլի Զալալէդդիին արշաւանքը դէպի տաճկական Հայաստանը:

5.- Թալախ նշանակում է քախտ կամ ամուսնական կապ. նա քանդուած է համարում, երբ քուրդը նրա անունով երդուելուց յետոյ ուխտագանգ է լինում: «Թող իմ կինը ինձ հարամ (արգելուած) լինի, ասում է քուրդը,- եթէ չկատարեն խոստմունքս»: Ամուսնական կապը մոլնքան յարգելի է քուրդի համար, որքան մի քաջի համար, որ ունի ասպետական զգացմունքներ:

Բ.

Անցաւ մի ամբողջ շաբաթ:

Մի տղամարդ գալիս էր վանհից դէպի Աղքակ բերող ճանապարհով: Դուրս գալով Խօշաբի ձորից, նա արդէն հասել էր Չոխայ-Գաղիկ կոչուած լեռնային անցքը: Տղամարդը մենակ էր: Նա գալիս էր ոտով, եւ այնքան արագընթաց, կարծես, մի բան շտապեցնում էր նրան:

Դա մի երիտասարդ էր, որի տարիքը դեռ նոր էին մօտենում երեսունի: Դէմքը գորշ-դեղնագոյն էր, լերկ եւ բոլորովին անմազ այտերը ցամաք էին, իսկ ծնօտքը զգալի կերպով դուրս էին ցցուած: Բարակ եւ նույնպէս գորշագոյն շրթունքի միջից շատ անգամ երևում էին ձիւնի պէս սպիտակ ատամները, այսպիսի ատամներ ունենում են միայն նեգրները: Գլուխը պատած էր սեւ գանգրաւոր մազերով, որ թափում էին արեւից այրուած մերկ պարանոցի վրայ: Ծակաւոր վրայ երևում էր մի խոր սպի, որ տալիս էր նրա վայրենի դէմքին մի ահաւորութիւն: Բայց չնայելով իր այլանդակութեանը, այդ այրական դէմքը ուներ իր յատուկ գեղեցկութիւնը, որ արտայայտում էր կորչողութիւն, համարձակութիւն եւ կատաղի անգթութիւն:

Երիտասարդը բարձրահասակ էր, ցամաք եւ նիհար, բայց զարգացած ոսկրներով եւ ամուր մկնային կազմըւածքով: Նա հագնուած էր քուրդի ձեւով եւ գտնուում էր կատարեալ զինավառութեան մէջ: Ասիական հրացանը, կեռ թուրը, մի գոյգ ատրճանակներ, թիկունքի վրայ ձգած ահագին երկաթեայ վահանը եւ երկայն նիզակը կազմում էին, կարծես, նրա մարմնի մի-մի անդամները:

Նա գնում էր, եւ երբեմն կանգ առնելով, լի մտախոհութեամբ նայում էր իր շուրջը: Լեռների կանաչազարդ պատկերները չէին, որ գրաւում էին նրան. նա գեղասէր ճաշակ եւ բնութեան հրապուրանքը զգալու ընդունակու-

թիւն չունէր: Բայց նա զարմանում էր, տեսնելով, որ իր ծանօթ լեռները բոլորովին դատարկ էին: Տասն օր հազիւ կը լինէր, որ նա մի անգամ եւս անցել էր նոյն ճանապարհով, այն ժամանակ այսպէս չէր, այն ժամանակ բոլորովին ուրիշ տպատրոյթիւն էին գործում այն գեղեցիկ լեռները: Խոտաւէտ արօտներում արածում էին ոչխարների հօտեր, ձորերի մէջ կազմուած էին խաշնարած հաչերի վրաններ, եւ հովիւների սրինգը հեռուից հնչում էր թռչունների առաւօտեան ձայների հետ: Այն ժամանակ հովիտների եւ լեռնադաշտների վրայ հողագործ հաշը, իր սովորական երգը երգելով, վարում էր, եւ կամ հնձում էր: Մի խօսքով, մարդը բնութեան հետ միանալով, անընդհատ եւ քաղցր աշխատութեան մէջ էին: Իսկ այժմ: Այժմ ամէն գործ դադարել էր. ոչ մի շունչ չէր երևում. նոյնիսկ ճանապարհը, որով գնում էր նա, թափուր էր մնացած յաճախ անց ու դարձ անող քարաւաններից: Ի՞նչ էր պատճառը: Կարծես, մի չար եւ ոչնչացնող ձեռք անցել էր այն ընդարձակ տարածութեան վրայով, իր յետքից թողնելով ւտերակներ եւ ամալոյթիւն...

Երիտասարդը զգաց սարսուռի նման մի բան, եւ նրա արեւից այրուած գորշ դէմքը գունաթափուելով, ստացաւ մոյզ դեղնապղնձի գոյն: Երկիւղը չէր, որ այնպէս վրդովեց նրան, երկիւղ ասած բանը ծանօթ չէր նրա երկաթի սրտին: Բայց նրա մէջ վառուեց մի կիրք, որ ւաելի նման էր կատաղի բարկութեան:

Ճանապարհը այժմ ոլոր-մոլոր պտոյտներով բարձրանում էր դէպի սարի գառիվերը. գագաթից երեսացին նրան միզակի սուր-սուր ծայրեր. եւ փոքր ինչ ցած իջնելով, տեսաւ, որ իր առջեւը գնում էին մի խումբ ձիաորներ: Երեւի, ձիաորներն նոյնպէս տեսան նրան, որովհետեւ կանգնեցին, մինչեւ կը հասնէր մեկուոր ճանապարհորդը: Բայց դեռ մէջտեղում բաւական տարածութիւն կար:

Երիտասարդի ուշադրութիւնը գրաւեց մի բան. նա
նկատեց, որ ձիաւորները քրդեր էին, նրանք երգում էին եւ
ուրախ էին, որպէս կոտողներ, որ վերադառնում էին յաղ-
թանակով: Երա աչքերը աչնքան սովորած էին այս բարբա-
րոս ժողովրդի ցոյցերին, որ ամենաչնչին երեւոյթից կարող
էր շատ բաներ գուշակել: Այս պատճառով արիւնը զարկեց
նրա գլխին, երբ տեսաւ, որ նրանց նիզակների ծայրերին
դրօշակների նման ծածանում էին շորի կտորներ: Հմուտ
աչքը առաջին անգամից կարող էր նկատել, թէ դրանք կնոջ
հագուստներ էին, եւ այն ստորին հագուստը, որ համեստու-
թիւնը միշտ հեռու է պահում տղամարդի աչքերից...

Դա բարբարոսութեան ամենախայտառակ մի ցոյցն
է, որ պարկեշտ կանանց ողջախոհութիւնը բռնաբարելուց
յետոյ, թերահաս կոյսերի անմեղութիւնը խախտելուց յե-
տոյ, չարագործը, որպէս պարծանք իր անբարոյականու-
թեան, որպէս յաղթանակի նշան, - նրանց ամօթոյ ծածկոյ-
թը ցցում է իր նիզակի գլխին, ցոյց տալու համար, թէ ինքը
խղճի եւ ազնուութեան դէմ մի գործ է կատարել...

Երիտասարդը իր վրդովմունքը զսպելով, մօտեցաւ
խմբին, եւ պահպանելով իր ծայտեալ դերը, տունց սովո-
րական ողջոյն քրդերէն լեզուով.

- Բարի՛ ճանապարհ:

- Բարի՛ ճանապարհ եւ քեզ, - պատասխանեցին
նրան, հարցնելով.

- Ո՞րտեղից այսպէս:

Երիտասարդը իր նիզակը նեցուկ տալով մարմնին
կանգնեց, պատասխանելով.

- Վանից:

- Ի՞նչ կալ. ո՞ր էք գնում:

- Գնում եմ Բաշ-Կալա՞: Փաշայից նամակ եմ տա-
նում մուղիիին:

6.- Աղբակ գաւառի բերդաքաղաքն է:

Քրդերը խորհրդատու կերպով նայեցին մինը միսի երեսին:

- Դուք ո՞ւր էք գնում,- հարցրեց երիտասարդը:

- Գատուների դեմ,- ասաց նրանցից մեկը.- Օեյխը կանչել է: Գնում ենք կռուելու:

- Որպես երեսում է, դուք ձեր առաջին քաջութիւնը փորձել էք այդ ողորմելի շորի կտորների վրայ...- ասաց երիտասարդը հեգնական ծիծաղով:

- Այդ մի փոքրիկ որս էր, որ պատահեց մեզ նանապարհի վրայ. մեր եղբայրները այրել էին մի հայոց գիղ, բայց կանայքը փախել էին մերձակայ լեռան վրայ...

- Նրանցից պրծան, ձեր ձեռքը ընկան...- կտրեց երիտասարդը քրդի խօսքը:

Քրդերից մեկը կասկածաւոր կերպով հարցրեց.

- Դու ո՞րտեղացի ես:

- Սիպան լեռներից, Հէյդարանլի ցեղիցն եմ,- ասաց երիտասարդը նույն ցեղին յատուկ բարբառով:

- Հէյդարանլիները չե՞ն գնում:

- Նրանք պիտի գնան իրանց Օեյխի առաջնորդութեամբ. Հէյդարանլին չէ խառնում Օիկակների, Ռաւանդների եւ Բիլբաստների հետ⁷, որոնց պիտի տանէ Օեյխ Ջալալէդդինը:

Հպարտ Հէյդարանլի խօսքերը թէւ բառական վիրաւորական էին իր խօսակիցներին, որոնք Ռաւանդների ցեղին էին պատկանում, բայց նայելով նրա, որպէս մի պաշտօնական մարդու վրայ, որ փաշայից նամակ էր տանում Բաշ-Կալայի մուդիրին, ոչինչ չպատասխանեցին:

Երիտասարդը խօսքը շուտ տալով, եւ որպէս ինքն իրան խօսելով, ասաց.

7.- Քրդերի ամենաբարբարոս ցեղերի անուններ են, որ բնակւում են Պարսկաստանի սահմանների վրայ:

- Այդ ի՞նչ վատ երկիր է, ինձ առաջին անգամն է պատահում այստեղ լինել. մի՞թե այս սարերում հովիւներ եւ գիւղեր չկան. սովից մարեցայ. ոչինչ չես գտնում ուտելու:

- Կային,- պատասխանեցին նրան,- այս կողմերում ֆլայներ (հայեր) էին բնակում, բայց մի օր առաջ անցել են այստեղից հարքիները⁸ եւ ոչինչ չեն թողել:

Երիտասարդի մթին դէմքը աւելի մոայլուեցաւ, եւ աշխատելով ստոնասիրտ ձեւանալ, հարցրեց.

- Ուրեմն դուք դատարկաձե՞ռն մնացիք:

- Աստուած ողորմած է,- ասացին նրան,- մինչեւ Բայազէդ հասնիլը որսեր շատ կը պատահեն...

- Թող Աստուած յաջողէ...- պատասխանեց երիտասարդը եւ կամենում էր շարունակել իր ճանապարհը:

Քրդերից մէկը հանեց իր ձիու թամբին կապած խորշիկից մի կտոր հաց եւ պանիր, տուեց նրան, ասելով.

- Կե՛ր, դու ասացիր, որ քաղցած ես, մինչեւ Բաշ-Կալա դեռ շատ պիտի գնաս:

Տղամարդը շնորհակալութիւն յայտնեց: Անազակների խումբը հեռացաւ:

Այժմ նա հասկացաւ այն ամայութեան պատճառը, որ քանի թուրք առաջ վրդովում էր նրան. այժմ նա գիտէր, թէ ինչ էր պատահել իր անցած երկիրների վրայ:

Քրդից ստացած կերակուրը նա մի կողմ ձգեց եւ շարունակեց գնալ: Իրաւ, նա քաղցած էր. ամբողջ օրը ոչինչ չէր կերել, բայց քաղց չէր զգում: Լինում են թուրքներ, որ մարդ կերակրում է իր սիրտը մաշելով ու սպանելով.- երիտասարդը այդ դրութեան մէջ էր:

8.- Քրդերի մի վայրենի ցեղ է, որ բնակում է Տիգրիսի վերին ճիւղերի մօտ եւ տարածում է մինչեւ Մոսուլ:

Արեւը մտնելու մօտ էր, երբ մեր յոգնած ճանապարհորդը հասաւ մի տեղ, ուր ճանապարհը ճիղատրուում էր. աջ ճիղը տանում էր դէպի Բաշ-Կալա, իսկ ձախը դէպի Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքը: Նա ընտրեց վերջինը:

Արեւի վերջալույսը ոչ մի ժամանակ այնպէս գեղեցիկ չէր զարդարել ամպերը, որպէս այն երեկոյ. եւ լեռնային օդը իր փափուկ թարմութեամբ ոչ մի ժամանակ այնքան կազդուրիչ չէր եղել, որպէս այն գիշեր: Բայց երիտասարդը ոչինչ չէր զգում, որովհետեւ իր սրտի եւ արտաքին աշխարհի մէջ ամենեւին առնչութիւն չկար: Նա շարունակում էր գնալ, ինքն իր մէջ կենտրոնացած. եւ մի աներեւոյթ զօրութիւն մղում է նրան առաջ...

Մութը սկսել էր փոքր առ փոքր թանձրանալ եւ գիշերային աստղերը վառում էին հիանալի զուարթութեամբ: Օդը անշարժ եւ խաղաղ էր: Այդ այն ժամն էր, երբ նոյն լեռների վրայ սովորաբար լսելի էին լինում արօտից դարձող ոչխարների բառաչմունքը, որոնց խուլ արձագանգը զարթեցնում է այնքան գեղեցիկ յիշողութիւններ հովուական կեանքից: Իսկ այն գիշեր ոչինչ չէր լսում. ամէն տեղ տիրում էր մտեղային անդորրութիւնը:

Բաւական ճանապարհ անցել էր, երբ սկսեց նշմարել տեղ-տեղ հրեղէն կէտեր. նրանք երեւում էին խաւարի մէջ շատ հեռուից, երբեմն ընդարձակում էին, երբեմն փոքրանում էին եւ երբեմն դէպի վեր էին բարձրացնում վիշապների նման գալարուող բոցեղէն սիւներ: Յանկարծ բոլորովին հանգչում էին, եւ անելի զօրութիւն ստանալով, հրալին հոսանքը տարածում էր դէպի ամէն կողմ:

Նա կանգնեց եւ մի քանի րոպէ անշարժ նայում էր այս սարսափելի տեսարանին: Ի՞նչ էր պատահել: Նա մտածում էր, թէ այրում են խոտի դէզեր: Բայց նրան

այնքան ծանօթ էին իր շրջակայքը, որ ինքն եւս կասկածում էր իր կարծիքի մէջ. նա գիտէր, որ խոտը այդպէս վաղ չէ հնձում այս կողմերում: Նա գիտէր, որ այն ձորերում, ուր այնպէս կատաղի կերպով ճարակում էր հրդեհը, կային միայն շատ թուով հայոց փոքրիկ եւ մեծ գիւղորայք...

Երիտասարդը չմօտեցաւ ոչ մէկին. նա գտնում էր մի այնպիսի իրան կողոցած դրուծեան մէջ, որ երազի պէս բոլոր սարսափելի տեսարանները գալիս ու անցնում էին նրա աչքերի առջեւից:

Նա դուրս եկաւ մեծ ճանապարհից եւ բարձրացաւ մի բլուրի վրայ, որ պատած էր փոքրիկ թուփերով ու մացառներով: Կէս գիշեր էր: Նա առաջին անգամից նայեց դէպի աստղազարդ երկինքը եւ տեսաւ, որ «Տրդատի խաչը»⁹ ուղիղ կանգնած էր գեմիթի վրայ: Նա նստեց մի քարի վրայ, որ փոքր ինչ հանգստանայ: Մի կողմից քաղցը, միւս կողմից յոգնածութիւնը, բոլորովին սպառել էին նրա ուժերը: Բլուրի բարձրութիւնից հրեղէն կոյտերը այժմ անելի պարզ երեւում էին լեռնային տարածութեան վրայ: Նա դեռ նայում էր առաջին ստոնասրտութեամբ:

Նրա ականջին դիպան մի քանի անորոշ ձայներ. երեւում էր, բլուրի ստորոտից անցնում էին մարդիկ:

- Ո՞ւր գնանք... Տէր Աստուած...
- Գնանք... մի տեղ կը հասնենք...
- Ծնկներս դողում են... երեխաս մարելու վրայ է...
- Տուր ինձ երեխան:
- Աղջի, ինչո՞ւ յետ մնացիր:
- Մայրիկ, քարերը ծակում են ոտներս:

Ձայները լռեցին:

Ռոպէական լռութիւնից յետոյ ընդհատուած խօսակցութիւնը կրկին շարունակուեցաւ.

9.- Մի համաստեղութեան անուն է:

- Դեռ այրում է... ա՛խ, ինչպէս այրում է...

- ԿՆԻ՛կ, երեխերքիդ հոգսը քաշիր... լաւ է, որ պրծանք...

- Գլխիդ արիւնը էլի սկսեց գնալ... դու օրօրում ես, ա՛յ մարդ...

- Վնաս չունի... փաթօթը արձակուեցաւ...

- Բե՛ր, կապեմ:

- Գնանք... փախչենք... ժամանակ չէ...

Զայները կրկին լռեցին:

Մերձակայ հրդեհը այնպէս սաստիկ բոցավառուեցաւ, որ փայլակի արագութեամբ լուսաւորեց բլրի ստորտը: Լոյսը բաց արեց մի ցաւալի տեսարան: Խօսողը մի գիղացի էր իր կնոջ հետ. նա տանում էր իր գրկում մի փոքրիկ երեխայ. արիւնը նրա ճակատից թափում էր երեւի վրայ, եւ այնտեղից կաթկաթում էր երեխայի գլխին: Նրա կողքին գնում էր կինը, եւ ձեռքից բռնած տանում էր մի փոքրիկ աղջիկ: Ամուսինները երկուքն էլ ուժաթափուած, հագիւ կարողանում էին ընթանալ:

Խաւարը կրկին տիրեց շրջակայքը: Զայները կրկին լսելի եղան:

- Ա՛խ, ինչպէս կոտորում էին...

- Ա՛խ, ինչպէս այրեցին...

- Ոչինչ չթողեցին...

- Հիմա ո՞ր գնանք... Աստուած...

- Մայրիկ, ես հաց եմ ուզում...

- Մի՛ լար, հիմա...

- Մայրի՛կ...

Զայները լռեցին:

Օտտ անգամ, շատ մարդկանց վրայ, մի թշուառ երեւոյթ, որ պէտք է յարուցանէր տխուր զգացմունքներ, ընդհակառակն զգումանք է պատճառում, զարթեցնում է խիստ դառն ատելութիւն: Նոյն տպատրութիւնը ունեցաւ

մեր ճանապարհորդի վրայ իր տեսածը: Մի կողմում հրդեհը լափում էր խաղաղասէր շինականի խրճիթները, մարդիկ կենդանի թաղում էին իրանց հրային գերեզմանի մէջ, եւ կրակից ազատուածը իր բնակարանի մօտ ընկնում էր բարբարոսի սրից, միւս կողմից, նա լսում էր մի արիւնաթաթախ հօր եւ կիսաշունչ մօր ցաւալի խօսակցութիւնը, լսում էր գաւակի լացը եւ մրմունջը, տեսնում էր անբախտացած ընտանիքի յուսահատական փախուստը, եւ ինքը մի դիւական ստոնասրտութեամբ բլուրի բարձրութիւնից նայում էր, եւ կարծես նրա դժոխային շրթունքից դուրս էին թոչում այս նակարագրական խօսքերը. «Դուք արժանի՝ էք ձեր վիճակին, որ ինքներդ էք պատրաստել ձեզ համար... նա մեղաւոր չէ, որ այրում է եւ մորթում է»...

Դա ատելութեան ամենասարսափելի ձայնն է, որ բխում է սիրելուց, դա եղբօր ատելութիւն է, որ ծագում է եղբօրը ողղելու զգացմունքից, թէ ինչո՞ւ, նա պատրաստ չէ կեանքի եւ գոյութեան համար մրցելու:

Այս տեսակ ատելութիւնից առաջ է գալիս այն ազնիւ բարկութիւնը, որով մարդ ծայրայեղութեան է հասնում, եւ նա մի խիստ պատգամախօսի նման որոշում է մի ժողովրդի վիճակի սահմանը, երկու հակառակ կէտերի վրայ դնելով նրան, - կա՛մ մահ եւ կա՛մ կեանք: - «Ով չէ հակացել, կամ չէ ուզում հասկանալ ապրելու պայմանները, - ասում է նա, - կեանքի իրաւունք չունի: Այս պայմանները այնքան փոխում են, որքան փոխում են նրանց պահանջները, - երբ հարկաւոր է խելք բանեցնել, խելքին զօր տալու է, իսկ երբ պէտք է սուր, մարդ պիտի պատրաստ ունենայ նրան իր ձեռքում: Մարդկային կեանքը ներկայացնում է մի սարսափելի կոտի հանդիսարան, ով որ ընդդիմադրութեան շնորհք չունի, նա պիտի ընկնի, անհետանայ, ոչնչանայ»...

Բայց մեր ճանապարհորդի վրդովմունքը առաջ չէր

գալիս այս տեսակ խորին քննութիւններից. նա կեանքի փիլիսոփայութեան հետ ծանօթ չէր: Բացատրում էր մարդկային կեանքը, հիմնուելով բնութեան ամենապարզ երևոյթների վրայ: Նա մտածում էր, երբ գառին վիճակուել է գայլի հետ միասին կենցաղավարել, ինքն էլ պէտք է աշխատի գայլի աստամներ ունենալ, եթէ չէ ցանկանում կատաղի գազանին կերակուր դառնալ:

Հանգամանքները ձգել էին նրան մի այնպիսի վիճակի մէջ, որ ինքն յակամայից դարձել էր գայլ, գայլի բոլոր անգթութեամբ: Մանկական հասակում ընտանիքը հալածեց նրան. նա արտաքսուեցաւ հայրենական տնակից, որպէս անտակ որդի: Իր համազգի հասարակութեան մէջ նոյնպէս նա ընդունելութիւն չգտաւ. ամէն մարդ սկսեց խորշիլ նրանից, որպէս ժանտախտից. այնուհետեւ մնում էր նրան անձնատուր լինել դէպքերի բերմունքին, եւ նա դարձաւ մի արկածախնդիր թափառական, իսկ վերջը՝ մի անգութ աւազակ, որ ուխտել էր պատժել մարդկանց, որովհետեւ մարդիկ պատժեցին նրան:

Որպէս աւազակ նա դարձեալ մնաց միշտ ազնիւ: Նա չկորցրեց իր առիծի վեհութիւնը, որ չէ սիրում յարձակուիլ տկար կամ վատուծ կենդանիների վրայ, որ իր որսածի մեծ մասը թողնում է մանր գազաններին ուտելու համար...

Ամբողջ տաս տարի հայրենիքից հեռացած այդ թշուառականը, կրկին վերադարձաւ այնտեղ, երբ լսեց նրա վտանգը: Նա չեկաւ հայրենիքը փրկելու համար, որովհետեւ գիտէր, որ իր նման շատերը նրան փրկել չէին կարող, երբ ինքն իրան փրկելու ընդունակութիւն չուներ: Նա եկաւ փրկելու մի գեղեցիկ արարած, որին միայն սիրում էր, եւ որը միայն էր ամբողջ աշխարհի մէջ, որ սիրում էր այն մարդուն, որին բոլորը ատում էին: - Այդ էր նրա մխիթարութիւնը: - Բոլոր աշխարհի մէջ հանգստութիւն,

դադար եւ իր գլուխը դնելու մի անկիւն չունեցող անբախտը՝ ունէր մի կնոջ ջերմ սիրտ, ուր ապրում էր նա, շնչում էր եւ այնտեղ մոռանում էր իր կեանքի դառնութիւնները, թէեւ տառ տարուց աւելի էր, որ չէր տեսել նրան:

Ահա՛ ինչ էր պատճառը, որ նա այնքան անզգայ էր դարձել դէպի իր շրջակայքը կատարուող գործողութիւնները, եւ որպէս մի չար դեւից հալածուելով, ականայ մղում էր դէպի առաջ, ոչ մի տեղ հանգիստ չառնելով: Բայց քնութիւնը պահանջում է իրը. քանի օր էր, որ նա ամենեւին քնած չէր, մի քանի օր շարունակ նա ճանապարհի վրայ էր գտնուում. նրա ուժերը սպառուել էին եւ նա սկսել էր թուլանալ: Եւ երբ նա բարձրացաւ բլուրի վրայ, նստեց այնտեղ, որ մի փոքր հանգստանայ, յանկարծ ականայ կերպով նրա գլուխը ծանրացաւ, աչքերը փակուեցան եւ ընկաւ փափուկ խոտերի վրայ: Դա քուն չէր, այլ մի տեսակ թմրութիւն, որ տիրում է մարդուն եւ արթնութեան ժամանակ, երբ նա սաստիկ տանջուած է լինում, թէ՛ բարոյապէս եւ թէ՛ ֆիզիքապէս:

Դ.

Արուսեակը դեռ նոր էր բարձրացել հորիզոնի վրայ, դեռ նոր արշալոյսի եզերագիծը սկսել էր կարմրել, երբ նա արթնացաւ: Երիտասարդը ամբողջ մարմնով դողաց, երբ նկատեց, որ կորցրել է գիշերի մեծ մասը, երբ կարող էր բաւական ճանապարհ կտրել: Նա շտապով վերցրեց հրացանը եւ նիզակը, շարունակեց իր ուղին:

Անցնելով Աղբակայ լեռնադաշտերը, նա տեղ-տեղ նկատում էր հայոց գիւղորայք, որ դեռ ծխում էին վաղորդեան մտախտուղի միջից: Այս ծուխը նման չէր այն ծուխին, որ առաւօտները վեր է բարձրանում խաղաղաւէր շինականի խրճի երդիքից. դա մի չարագուշակ ծուխ էր, որ

երբեմն խառնում էր հրեղէն բոցերի հետ: Նա անցաւ գիւղերից մէկի մօտով եւ տեսաւ, որ գետնափոր տնակները բոլորովին մոխիր էին դարձել, եւ այստեղ ու այնտեղ ընկած էին արիւնով ներկուած, կամ սարսափելի կերպով այլանդակուած դիակներ: Նա զգաց բոլոր զարհուրանքը այն երեւոյթների, որ նոյն գիշերը իր համար մնացել էին անբացատրելի: - Կրակները, որ նրան գիշերային խաւարի մէջ սարսափեցնում էին, հայոց հրդեհուած գիւղորայք էին:

Այս սուսկալի տեսարանները, որ ամէն մարդու վրայ կարող էին ունենալ կայծակի ներգործութիւն, նրան շատ հասարակ երեւացին. կարծես, նա գիտէր, թէ այսպէս պէտք է լինէր, կարծես, նա առաջուց որպէս մարգարէ հոգւոյ աչքերով տեսել էր բոլոր գալոցը իր արիւնալի պատկերներով: Եւ առաջուց երկար կարդալով իր երեմիականը, նրա սիրտը կոշտացել էր, նրա աչքերում արտասուք չէր մնացել այժմ կատարուած իրողութեան վրայ ողբալու: Եւ այս պատճառով նա, կարծես, անտարբերութեամբ էր նայում այն աներակներին, այն կոտորածի կոշտերին, ուր կին, աղջիկ, երեխայ, ծեր եւ տղամարդ, ընկած էին մինը միւսի վրայ:

Զարմանալի բան է մարդկային սիրտը. շատ անգամ նմանում է մի անսահմանութեան, որ ամփոփում է իր մէջ ամբողջ տիեզերքը, շատ անգամ նմանում է մի լիքը անօթի, որի մէջ գտնուած նիւթը ընդդիմահարում է, տեղիք չէ տալիս մի ուրիշին զետեղուելու: Եւ անելի բացասական է լինում նա, երբ լցում է լինում սիրով: Ամէն մի մոր ներմոծութիւն դատարկ տեղ է որոնում, բայց նրա սիրտը դատարկ չէր...

Նա կրկին նայեց ծխացող աներակներին եւ անցաւ: Իր ճանապարհի վրայ շատ անգամ հանդիպում էին այնպիսի ծխացող աներակներ, շատ անգամ երեւում էին նրան մոխիր դարձած գիւղեր եւ շատ անգամ նա տեսնում

էր՝ կամ բոլորովին անշնչացած, կամ իրանց տաք արեան մէջ թաալուող դիակներ, - եւ այդ բոլորը նրա վրայ միայն բոսակաւ ազդեցութիւն էր անում:

Արշալոյսը այժմ սկսել էր անելի պայծառ բոցավառուել եւ արեւի կարմիր-ծիրանագոյն շառաւիղները դեռ նոր ցոլանում էին ձիւնի պէս սպիտակ ամպերի վրայ, տալով նրանց քրքումի գոյն: Բայց ձորերի մէջ տակաւին լոյս չկար: Երիտասարդը դեռ շարունակում էր իր ճանապարհը զարտուղի շաւիղներով: Սարի այծը միայն կարող էր անցնել այն սարսափելի էլէւէջները, այն նեղ կիրճերը եւ այն ժայռոտ գահավէժները, որոնց միջով գնում էր նա: Նա դիմում էր ուղղակի դէպի Երեսան գիւղը: Վերջապէս հասաւ այնտեղ: Կրակը եւ սուրը ոչնչացրել էր թէ՛ մարդ եւ թէ՛ բնակութիւն: Այստեղ նա երկար շրջում էր ընկած դիակների մէջ, եւ կարծես, մի բան որոնում էր նրանց մէջ: Յետոյ նա կանգ առեց մի ծխացող խրճիթի առջեւ, եւ խորին լուրթամբ նայում էր նրա վրայ: Այս տնակի մէջ անցել էր նրա մանկութիւնը, այստեղ էին բնակւում նրա ծնողքը, քոյրերը եւ եղբայրները, որոնք այժմ չկային... Այս ցաւալի տեսարանը քամեց նրա աչքերից մի քանի կաթիլ արտասուք, որոնք զլորուեցան գունաթափ երեսի վրայ:

Արտասուքը մի զարմանալի արտայայտութիւն է հոգեկան կրքերի: Որպէս տխրութիւնը, նոյնպէս եւ ուրախութիւնը արտասուք ունեն: Բայց սարսափելի է լինում այն արտասուքը, որ դուրս է ցայտում բարկութիւնից, երիտասարդինը այդ տեսակիցն էր: - Այդ տեսակ արտասուքը նման է երկնքի արտասուքին, որ խառն է լինում մրրկի, որոտման եւ կայծակների հետ...

Նա նկատեց այրուող խրճիթի մօտ մի քանի իրեղէններ, որոնց գուցէ աւարտուն անձեռնահաս լինելով, թողել էր այնտեղ: Իրեղէնները բոլորը ծանօթ էին նրան: Ահա այն գորգի վրայ շատ անգամ նստում էր իր ծերունի

հայրը... Ահա այն վերմակի տակ շատ անգամ քնել էր ինքը... Ահա այն մեծ թասը, որի մէջ իր քոյրը կթում էր ոչխարները... Մի խօսքով նրանց ամեն մէկը զարթեցնում էր իր մէջ հին յիշատակներ: Նա մօտեցաւ եւ սկսեց միմիկն վեր առնել եւ ձգել խրճիթի այրուող կրակի մէջ, կարծես, նրա բոցերը սաստկացնելու մտքով:

Նոյն միջոցին վրայ հասան երկու զինուորորուած քորդ ձիաւորներ, որոնք իրանց ետեւից քաշ տալով, բերում էին մի քանի ուրիշ ձիաներ:

- Ինչո՞ւ ես այրում,- ասաց նրանցից մէկը,- մենք եկել ենք տանելու. առաջ գրաստներ չունէինք, հիմա բերել ենք:

- Էլի կը տանէք,- պատասխանեց երիտասարդը սառն կերպով.- դեռ շատ է մնացել: Իջէ՛ք ցած:

Քուրդերը ձիերից ցած իջան եւ կամեցան էին իրանց բեռները պատրաստել:

- Մի՛ մօտենաք, ես պէտք է այրեմ դրանց,- գոռաց երիտասարդը:

- Ինչո՞ւ:

- Ձեզ էլ դրանց հետ կ'այրեմ, եթէ թոյլ չտաք:

- Դո՞ւ:

- Ես:

Նոյն բոպէում երիտասարդի ծանր սուրը իջաւ քրդերից մէկի գլխին, իսկ միւսի կուրծքի մէջ որոտաց նրա ատրճանակը: Երկուսն էլ ընկան: Երիտասարդը խլեց դիակները եւ ձգեց կրակի մէջ: Այնուհետեւ նա բռնեց նրանց ձիերից մէկը, որն անելի լան էր, նստեց եւ սկսեց քշել:

Յայտնի չէ, թէ ինչո՞ւ երբ նա մի փոքր հեռացաւ, կրկին ցած իջաւ ձիուց, նրան արձակեց եւ ինքն դարձեալ սկսեց ոտով գնալ: Երեւի այդ այն պատճառով էր, որ ձիով չէր կարող անցնել այնտեղի նեղ եւ դժուարին ճանապարհներով, որ ընտրել էր իր համար:

Բաւական հեռանալով իր հայրենական գիւղից, մի

լեռնադաշտի վրայ նրա ուշադրութիւնը գրաւեց մի մթին կէտ, որ ազատ կերպով նշմարում էր նոր բարձրացող արեգակի ճառագայթների միջով: Նա շատ հեռու էր: Որքան մօտենում էր երիտասարդը, այնքան յիշեալ առարկան աճում էւ աւելի մեծ ծաւալ էր ստանում: Կարծես, նա կախ էր ընկած օդի մէջ եւ բաական բարձր էր երկրի մակերեսոյթից: Նա ծոեց իր ուղիւն դէպի այն կողմը: Երբ փոքր ինչ էւս մօտեցաւ, նրանց թիւը բազմացաւ, որոնք այժմ նման էին այն խրտուիլակներին, որ ցցում են երկայն ձողերի գլխին եւ տնկում են հասունացած արտերի կամ սեխանոցների մօտ, որ թռչունները, խոզերը եւ արջերը չփչացնեն նրանց:

Բայց յիշեալ խրտուիլակներից ոչ թռչունները եւ ոչ գազանները չէին վախենում: Նա տեսնում էր, թէ որպէս գիշակեր ագռաւները, անգղները եւ մինչեւ անգամ երկչոտ կաշաղակը ուրախ-ուրախ թռիչքներ էին գործում, ճախրում էին, պտոյտներ էին անում, իջնում էին նրանց վրայ եւ կրկին բարձրանում էին օդի մէջ: Այնտեղ եւ շնագայլն ու բորենին ուրախական ձայներ էին հանում: Երեւում էր, որ այդ անասունները բոլորել էին մի ճոխ սեղանի շուրջը:

Տեսարանը պարզուեցաւ, երբ նա բոլորովին մօտ գնաց. երկայն ձողերի գլխին շամփրած մարմինները մարդկային դիակներ էին, որոնց կենդանի բարձրացրել էր այնտեղ բարբարոս ձեռքը, իսկ այժմ մեռած էին: Նրանք թոյլ էրեք էին, որոնց մի կողմ թեքուած գլուխներից սարսափած ճանապարհորդը ճանաչեց երկու քահանայի եւ մի վարդապետի երեսները: Եղեռնագործութեան ամենասուկալի օրինակն է այդ, որ ստեղծել է մահմետականի անգթութեան հանճարը,- կենդանի մարդիկ դազուխի զարկելու... Ձողերի շուրջը ածած էին կոտորած դիակներ, որոնք գազանների գիշատելուց աւելի այլանդակուելով, սարսափ էին ձգում նայողի վրայ:

Յանկարծ երիտասարդը լսեց մի խուլ մրմունջ, որ
նման էր այն դառն հառաչանքին, որ արձակում է մարդ
մահուան տազնապի մէջ տանջուած բոպէներում: Նա
շտապեց դէպի ձայնը: Գետնի վրայ նշմարում էին ար-
եան կաթիլների հետքեր, որոնք հազի տեսանելի շաղի
նման տանում էին դէպի այն կողմը: Տասը քալ հազի
փոխուել էր նա, յանկարծ ծնկները թուլացան, գետնին
փոռուեցաւ եւ գրկեց մի ակեգարդ ծերունի: Մի քանի բոպէ
մեռնողը եւ կենդանին մնացին անմոռուց:

Մեռնողը անելի շատ ոգի առաւ, քան թէ կենդանին,
եւ առաջինը խօսեց իր թոյլ, դողդոջուն ձայնով. «Հիմա,
Տէր, ա՛ն հոգիս, որովհետեւ մեռնում եմ որդուս գրկի մէջ»:

Երիտասարդը դէռ անշարժ էր:

Ծերունին անելացրեց.

«Տասը տարի կորած որդիս այժմ կը փակէ հօր
աչքերը»:

Երիտասարդի գլուխը դէռ այնպէս ընկած էր ծե-
րունի հօր կուրծքի վրայ: Հայրը իր թոյլ ձեռքով բարձրաց-
րեց այն սիրելի գլուխը եւ ասաց.

«Սարհա՛տ, անմման Սարհա՛տ, թող օրհնեմ քեզ,
յետոյ մեռնեմ»:

- Բայց առաջ դու լսիր որդուդ անէծքը, եւ յետոյ մե-
ռիր, ասաց երիտասարդը զայրացած ձայնով:- Այո, տասը
տարի կորած որդիդ այժմ պէտք է փակէ հօր աչքերը,
որին գտնում է արեան մէջ շաղախուած: Բայց ո՞վ եղաւ
որդուդ կորչելու պատճառը, եթէ ոչ ինքը հայրը: Ես անա-
ռակ որդի չէի, ես փչացնող եւ արբեցող չէի,- ես միայն
սիրում էի գէնքեր, սիրում էի ձի, սիրում էի որսալ: Իմ
զուարճութիւնները համեստ էին: Իսկ այդ բոլորը ատում
էիր դու: Ինձ դու ձգեցիր վանքը եւ կամենում էիր ինձանից
ճզնատր, աղօթող պատրաստել: Այնտեղից ես փախայ:
Այնուհետեւ խոփն ու բահը, գերանդին ու մանգաղը,- այդ

բաները առաջարկեցիր ինձ: Ես ընդունեցի, բայց առանց հրացանս թողնելու, որովհետև տեսնում էի, որ քուրդը չափշտակում էր մեր վարուցանքը. մի բանով պետք էր պահպանել նրան: Բայց դու ինձ խրատում էիր բարի լինել եւ բարութեամբ պատասխանել չարին. դու ինձ ասում էիր. «Մենք հայեր ենք, մեր գլուխը պետք է միշտ ցած ծած լինի, մեր լեզուն միշտ մունջ պետք է լինի եւ մեր ձեռքը պետք չէ, որ բարձրանայ օտարի գլխի վրայ»...- Դրանք էին քո քարոզները: Բայց ես տեսնում էի, քանի որ գլուխս ծռում եմ, աւելի շատ եմ ծեծում. քանի որ լեզուս մունջ եմ պահում, աւելի շատ եմ հայհոյում.- ես տեսնում էի, երբ ձեռք չեմ բարձրացնում, եղած-չեղածս խլում տանում եմ, եւ ես մնում եմ աղքատ ու քաղցած: Բայց դու ամէն ինչ Աստուծու վրայ էիր ձգում, եւ պատուիրում էիր ինձ հասնել...Ես սկսեցի չհաւատալ Աստուծուն, երբ տեսնում էի, որ Նրա աչքերի առջեւ ամէն տեսակ չարագործություններ կատարում եմ, եւ Նա միշտ մնում է անտարբեր: Իսկ քո բարկութեան չափն անցաւ. դու արտաքսեցիր հօր տնից անառակ որդուն, որ իր պապերի սովորություններով չէր գնում, որ ատում էր ստորկալկան խոնարհությունը, որ չէր սիրում իր հալածողի ոտները լիզել...

- «Բայց դու ո՞ր գնացիր նրանից յետոյ, եւ ի՞նչ էիր շինում», - հարցրեց վշտացած հայրը:

- Ես այնուհետև դարձայ մի թափառական որսորդ: Բայց անասուններ սպանելու եւ մարդիկ մորթելու մէջ մի քայլ միայն կայ,- որդիդ յետոյ դարձաւ աւագակ եւ սկսեց մարդիկ կոտորել... Եւ ինչո՞ւ չկոտորէի, ինչո՞ւ չյափշտակէի, երբ տեսնում էի, այն մարդիկը, որ նոյնն եմ գործում, աւելի բախտատու եմ, աւելի յարգելի եմ: Եւ որ ընդհակառակն, տեսնում էի, այն մարդիկը, որ բարի եմ, որ մի մրջիմ անգամ սպանելու սիրտ չունեն, որ աւագակ չեն,- նրանք թշուառ եմ, եւ ոչ իրանց ընտանիքի, եւ ոչ իրանց կայքի, եւ

ոչ իրանց գլուխների տերը չեն...

Երիտասարդը լուրջ էր փոքր ինչ շունչ առնելուց լետոյ դարձեալ շարունակեց.

- Տեսնում ես, հա՛յր, դու էլ բարի մարդ էիր, գառան պէս խոնարհ էիր դու, բայց քո բարութիւնը քեզ չօգնեց: Եւ այդ քահանաները, որ բարձրացած են ձողերի գլխին, եւ այդ դիակները, որ ընկած են նրա շուրջը,- բոլորն էլ բարի մարդիկ էին. ես ճանաչում եմ նրանց: Բայց չարի առջեւ ընկան, բարութիւնը չօգնեց նրանց... Չարի հետ պէտք է չար լինել, բարիի հետ բարի, այս է պահանջում անարդար մարդկութիւնը...

- «Մի՛ տանջիր ինձ, որդի. թող հանգիստ մեռնի անբախտ հայրդ,- ասաց ծերունին նուաղած ձայնով:- Բո լեզուն անելի խոր է խոցում իմ վերքը, քան քուրդի միզակը»...

- Ո՛չ, դու հանգիստ մեռնել չե՛ս կարող: Նա չէ կարող հանգիստ մեռնել, որ հանգիստ չէ ապրել: Հանգստութիւնը մեզ համար չէ, ո՛չ մեր խրճիթներում, եւ ո՛չ գերեզմանի խորքում...

- «Դու գնացի՞ր. տեսա՞ր մեր խրճիթը», - հարցրեց հայրը:

- Տեսայ, այրում էր նա:

- «Իսկ մա՞յրդ... քուրե՞րդ... եղբա՞յրդ»...

- Ոչ ոք չկար. գիղումը միայն դիակներ գտայ:

- «Եւ չչտապեցի՞ր մի օր առաջ ձեռք հասցնել անօգնական հօրը եւ ազատել նրա ընտանիքը»:

- Ես դրա վրայ չէի մտածում, թէ եւ գիտէի, որ այս երկիրը այս օրերում կրակի եւ սրի կերակուր պիտի դառնայ: Եւ ի՞նչ կարող էի անել ես. մի ձեռքը բիրաւոր ձեռքերի դէմ ոչինչ անել չէ կարող:- Եւ ո՞վ կարող է օգնել մի ժողովրդի, որ ինքն իր ձեռքովն է սրում թշնամու սուրը: Անելի քան բռնակալը, մենք ինքներս մեզ համար պատրաստեցինք ստրկութեան շղթաները... նրանց դարբնե-

ցին մեր պապերը եւ կաշկանդեցին զառակներին... Եւ թող
անիծեա՛լ լինին նրանք, որ խլեցին մեզանից մեր սիրտը եւ
նրա տեղը մի կտոր մեռած միս դրեցին... Եւ թող անիծեա՛լ
լինին նրանք, որ սովորեցրին մեզ բարի լինել, հնազանդ
լինել, համբերող լինել...

Այսպէս անագորոյն որդին կարդում էր իր սարսա-
փելի անէծքները ողորմելի հօր գլխին, այսպէս նզովում
էր նա պապերի սուրբ յիշատակը, մի այնպիսի բուպեում,
երբ ծերունին մարելու վրայ էր: Այսպէս մի չար դեռի
նման, կարծես, աշխատում էր խլել նրանից իր վերջին
շունչը, նրանից, որ իրան շունչ եւ կեանք էր տուել:

- «Բարական է,- խօսեց ծերունին մեծ դժուարու-
թեամբ:- Դու եկած ես մեր գլխին անէծքնե՞ր թափելու»:

- Ո՛չ, ես դրա համար չեկայ: Մեր հայրերը այդ
պատուին էլ արժանի չեն:- Ինձ քաշեց դէպի հայրենիքը մի
սիրտ, որը սիրում էր ինձ: Ես եկայ նրան ազատելու: Հօրից,
մօրից եւ ազգականներից անարգուած որդուն սիրում էր նա:

Նա սիրում էր առազակին, որից դժոխքը սարսա-
փում է. նա սիրում էր եղեռնագործին, որին հրեշտակները
եւ սատանաները ատում են:

- Ես եկայ նրան փրկելու...

Ծերունու գլուխը կրկին թեքուեցաւ որդու բազուկ-
ների վրայ, եւ նա վերջին խօսքերը չլսեց: «Դուն անիծիր.
բայց ես օրհնում եմ քեզ»... ասաց նա եւ աչքերը փակուե-
ցան: Բայց շրթունքները դեռ շարժում էին. եւ նա մրմն-
ջում էր աղօթքի նման մի բան, որ վերջացրեց այս խօսքե-
րով. «Աստուած, ների՛ր, որդուս»...

Այդ նրա վերջին խօսքն եղաւ:

Երիտասարդը երկար բաց չէր թողնում անշնչացած
մարմինը իր գրկից. երկար նրա աչքերից արտասուքը
թափում էր ծերունու ձիւնի պէս սպիտակ, բայց արիւնով
ներկուած ալիքների վրայ: Այդ երկրորդ արտասուքն էր,

որ թափում էր նա սիրելի հայրենեաց հողի վրայ ոտք կոխելէն յետոյ:

Երբ բոլորովին հանգստացած էր ծերունին, նա վեր առաւ մարմինը եւ այնպէս արհունաթաթախ դրեց մի փոսի մէջ. յետոյ իր դաշոյնի ծայրով փորեց հողը, ծածկեց նրան: Եւ ապա մօտաւոր լերան ժայռերի բեկորներից բերեց մի քանի կտորներ եւ դրեց գերեզմանի վրայ, ասելով. - Հանգստացի՛ր, ո՛վ բարի մարդ, եւ թո՛ղ այս գերեզմանը մօտ լինի այդ գոհարանին, ուր մորթուեցան մեր հայրենիքի երեւելիները: Այս սպանդանոցը կը լինի մի լաւիտենական խրատ ապագայ սերնդին, որոնց յիշել կը տայ իրանց թշուառ անցեալը... որոնց մտածել կը տայ հիմնել ներկան աւելի հաստատուն պայմանների վրայ... եւ այն ժամանակ գուցէ պապերի արիւնը որդիների փրկութեան ճանապարհը բաց կ'անէ...

Ե.

Ամփոփելով հօր մարմինը իր անշուք գերեզմանի մէջ, երիտասարդը կրկին շարունակեց իր ճանապարհը: Նա այժմ գնում էր բոլորովին խելագարի նման, ընկած դառն մտածութիւնների մէջ: Կորցնելով հայր, մայր, եղբայր եւ քույրեր, նա այժմ սարսափելի կասկածի մէջ էր՝ կորցնել եւ նրան, որին սիրում էր: Այս պատճառով շտապում էր նա: Բայց դեռ բաւական ճանապարհ կար, մինչեւ կը հասներ այն գիւղը, ուր բնակւում էր նա:

Նա գնում էր այնպիսի անանցանելի շաւիղներով, որոնց շրջակայքում ժայռերի, մացառների եւ թփերի մէջ մի ամբողջ բանակ կարող էր թաքչիլ եւ ուղեորի աչքից անյայտ մնալ: Եւ այս պատճառով մեծ եղաւ իր անունը՝ «Սարհատ, Սարհատ»: Ո՞վ կարող էր լինել դա: Նոյն շրջակայքում հազիւ թէ մի մարդ կարող էր ճանաչել

նրան, թե՛ն ևս ունէր ընկերներ, բայց նրանց մի քանի օր առաջ զանազան յանձնարարութիւններով ուղարկել էր դէպի զանազան կողմեր: Մտածեց, գուցէ նրանցից մէկը լինի, եւ մտող բերանին դնելով, խորհրդաւոր ձայնով շուացրեց: Նրան պատասխանեցին բաւական մօտաւոր տեղից, բայց ձայնը շատ օտարոտի երեսաց: «Նրանցից եւ ոչ մէկը լինել չէ կարող», մտածեց ինքնիրան, եւ հրացանը ուսից վեր բերելով, կանգնեց, իր շուրջը մայելով: Նույն միջոցին «Սարհատ» անունը կրկին զարկեց նրա ականջներին, երկու թեքեր փաթաթուեցան նրա վզովը, եւ մի մարդ սկսեց ջերմ համբոյրներ սփռել նրա երեսի վրայ:

- Երեւի, իմ տերը չէ ճանաչում իր ծառային,- ասաց նա քրդերէն լեզուով:

- Ծանաչեցի, Մըստօ,- պատասխանեց երիտասարդը եւ ուրախութեամբ համբոյրեց նրան:

Մըստօն ազգով քուրդ էր եգիպտացի աղանդից. նա երիտասարդի հօր հովին էր եւ նրա մանկութեան ընկերը: Մի կլորիկ պատանի էր Մըստօն խիստ աշխոյժ եւ հաւատարիմ, երբ թողեց նրան երիտասարդը, իսկ այժմ գտնում էր նրան հասակն առած եւ բոլորովին այրական դէմք ստացած: Նա զինուորուած էր թեթեւ կերպով. ունէր միայն հրացան, թուր եւ ատրճառակներ: Երիտասարդը շատ ուրախացաւ, որ հանդիպեցաւ իր հօր տան հաւատարիմ ծառային, եւ անելի այն պատճառով, որ նրանցից կարող էր քաղել այն տեղեկութիւնները, որ իրան շատ հարկաւոր էին:

- Ա՛խ, որքան յիմար եմ ես, Սարհատ,- ասաց Մըստօն իր սովորական ծիծաղով.- քիչ էր մնում, որ չճանաչէի քեզ. հէնց որ տեսայ, մտայ թփի ետեւը, հրացանս ուղղեցի... հէնց տրիսկացնելու վրայ էի, մէկ էլ աչքիս ընկաւ ճակատիդ սպին. ինձ ու ինձ ասեցի. դա անիւն է, էլ չարձակեցի... Ա՛խ, ի՛նչպէս փոխուել ես դու, սատանան չի ճանաչի:

Մըստօն կրկին փաթաթուեցաւ եւ կրկին սկսեց համ-
բուրել իր տէրին:

- Դու ուզում էիր ինձ սպանե՞լ, Մըստօ,- հարցրեց
երիտասարդը:

- Պա՛: Ուզում էի միզակոյ խլել. իմը կոտորուեցաւ:
Առանց միզակոյ քորդին ամօթ է ման գալ:

- Ե՞րբ կոտորուեցաւ:

- Կոհի ունեցայ քրդերի հետ, երբ մեր ոչխարները
թալանում էին: Բոլորը տարան անհաւատները, մի հատ
էլ չթողեցին: Քո քուտակն էլ տարան, Սարհատ, այն կա-
պոյտ քուտակը. մի տեսնէիր, ի՞նչ լաւ ձի էր դարձել.-
ամէն օր լաւ ուտացնում, չաղացնում էի, մի օր աղան կը
գայ, կը մսոյի. տարան անհաւատները... այնքան ոչխար-
ներից մէկն էլ չթողեցին:

- Մե՞ր ոչխարները:

- Ձերը. բա ո՞ւմը. Մըստօն խօ ոչխար չունի: Ուտքիս
էլ գնդակ դիպաւ: Բայց ես էլ մի քանիսին գլորեցի...

- Հիմա ո՞ւր էիր գնում այսպէս կաղլիկ ոտով:

- Գնում էի այս կողմը... բան կար...

- Ի՞նչ կար:

- Ա՛խ, լեզու չէ բռնում, որ ասեմ... անիծուի՛ն քրդե-
րը... աղայիս...

Մըստօն չկարողացաւ իր խօսքը վերջացնել, նրա
աչքերը լցուեցան արտասուքով եւ սկսեց երեխայի նման
հեկեկալ:

- Սպանեցին... իմանում եմ,- ասաց երիտասարդը:-
Գնում էիր ի՞նչ անես:

- Թաղեմ: Խօ այնպէս չէի թողնելու: Իմ աղան լաւ
աղա էր:

- Ես թաղեցի,- պատասխանեց երիտասարդը տխուր
ձայնով:- Դու էն ասա՛, թէ մի բան գիտես մօրս, քոյրերիս
եւ եղբորս մասին:

- Մըստօն ամէն բան գիտէ. գիտ չէ՞, որ չգիտենայ:
Գլխի՞ցը պատմեն:

- Ո՛չ, կարճ կապի՛ր: Ինչ կը հարցնեն, էն ասա:

- Լաւ, հարցրու:

- Ե՞րբ եկան քրդերը:

- Քրդերը եկան երկու օր առաջ. գիշեր էր, երբ եկան
նրանք, մարդիկ բոլորն էլ քնել էին: Նրանք շատ չէին,
հարիւր ձիաւոր հազիւ կը լինէին, որ եկել էին մեր գիւղի
վրայ. միւսները գնացել էին ուրիշ գիւղերի վրայ: Բայց
հայի գիւղը թալանելու համար տասը ձիաւոր էլ բաւական
է: Ինչո՞ւ հայերը դօշաղ չեն, աղա, դա լաւ չէ, դա շա՛տ
վատ է: Լացն ու աղաղակը բարձրացաւ, երբ նրանք
խրճիթների դռները կոտրատեցին եւ ներս մտան: «Տօ՛,
խանիխարաբներ,- ասում էի ես հայերին,- խօ կնիկ չէք,
մարդ էք, թէ որ թուր ու թուանք չունէք, քարով, փայտով,
կացինով խիէք ու դուրս արէք էդ շներին: Բայց ո՞վ էր իմ
ձէնը լսողը: Առաջ նրանք սկսեցին դուրս տալ, ինչ որ
տանելու էին, թէ ապրանք, թէ կին եւ թէ աղջիկ. բայց
մնացած անպիտան ապրանքները՝ ծերերի, պատանների,
երեխանների հետ՝ թողեցին խրճիթերում, դռները կրկին
փակեցին, յետոյ կրակ տուեցին, այրեցին: Իսկ տղամար-
դերին կոտորում էին:

- Ոչ ոք չազատուեցա՞ւ:

- Ազատուեցան նրանք միայն, որ առաջուց բանը
գիտէին ու փախել գնացել էին, սարերում թաք էին կացել:
Բայց շատերը չէին հաւատում, թէ քրդերը այնպէս կ'ա-
նէին. նրա համար որ, գայմագամը գրում էր ժողովրդին՝
իրանց տեղումը հանգիստ մնան, չվախենան: Խաբում էր
անիծուածը:

- Մեր տան հետ ի՞նչ պատահեց:

- Հայրդ տանը չէր, գնացել էր Բաշ-Կալա, ինձ
ասաց. «Մըստօ, տունը պահիր, մինչեւ ես կը դառնամ»: Ես

արթուն էի, երբ քրդերը եկան, հրացանը ձեռիս կտորի վրայ կանգնած էի: Բայց ինչ կարող էր անել մենակ Մըստոն այնքան գազաններին. մի տասը տղամարդ եթէ հետս ունենայի, նրանց չէի թող տալ, որ գիւղն էլ մտնէին, բայց մենակ էի: Ես ձեռք էլ չբարձրացրի, նրա համար որ, քորդի խասիաթը լաւ էի իմանում, հէնց որ մէկին դիպչէի, ոչ մի հոգի կենդանի չէին թողնի: Ես աշխատում էի մի կերպով ընտանիքը ազատել. մնացածը, ասում էի, գլուխը քարը, թող տանեն: Առանց ժամանակ կորցնելու, ես տնից դուրս հանեցի մօրդ, եղբօրդ եւ երկու քոյրերիդ. բայց այնքան յիմար էի, որ չմտածեցի, թէ տանը օրօրոցի մէջ տղայ մնաց: «Երեխա՛ս, երեխա՛ս», պոռաց մայրդ եւ վազեց դէպի տուն: Ես մնացի երկու սրի մէջտեղում, չէի իմանում, դէպի ո՛ր կողմը դառնամ: Եթէ աղջիկներին թողնէի, քրդերը կը տանէին. «Հաւ է,- ասեցի,- դրանց տանեմ մի տեղ թաքցնեմ, յետոյ դառնամ դէպի մայրը»: Եղբօրդ եւ քոյրերիդ թաքցրի գիւղից հեռու գարու արտի մէջ եւ շուտով վազեցի դէպի մայրդ: Երբ հասայ, տեսայ, տունը վառում էր բոցերի մէջ. բայց խեղճ կինը ո՛չ իմ կանչելուն ականջ դրեց եւ ոչ էլ բոցերին մտիկ տուեց, մտաւ կրակի մէջ. այն բուպեում փոյ եկաւ կտորը, եւ նա էլ դուրս չեկաւ...

Քարացածի նման լսում էր երիտասարդը այս բոլորը. նա գունաթափուել էր մարմարիոնի պէս, եւ բարակ շրթունքները դողդողում էին տենդային անհանգստութեամբ: Արտասուք նրա աչքերում չէր երեւում:

- Հայրս ինչո՞ւ գնաց Բաշ-Կալա,- հարցրեց նա դողդոջուն ձայնով:

- Երբ լսեցին, թէ Ծէլխը հրամայել է գաւորներին կոտորել, ամէնի վրայ երկիւղ ընկաւ, չէին իմանում, թէ ի՛նչ անեն, ո՛ր կողմը փախչեն, որ ազատուեն: Այն ժամանակ հայրդ հաւաքեց գիւղերի տանուտէրներին երկու քահանայի ու մի վարդապետի հետ գնացին Բաշ-Կալա, որ

մուղիրին, գայմագամին ասեն, որ նրանք ասկար (զինուոր) ուղարկեն երկիրը պահպանելու: Մուղիրն ու գայմագամը առաջ խոստացել էին, թե ասկար կ'ուղարկեն յետոյ այսօր էգուց գգելով, այնքան ուշացրել էին, մինչեւ քուրդը եկաւ, իր բանը տեսաւ... Յետոյ գնացողներն տեսնելով, որ գայմագամը խաբում է, յոյսը կտրած յետ էին դարձել: Բայց քուրդերը իմանալով, որ գայմագամի մօտ էին գնացել, ճանապարհին բռնել էին, եւ այնպէս էին արել, որ դու ինքդ քո բարի աչքով տեսար...

- Հիմա ո՞րտեղ են քոյրերս, եղբայրս,- հարցրեց երիտասարդը, երկչոտ վստահութեամբ,- մի գուցէ նրանց էլ մի փորձանք պատահած լինի:

- Նրանք հիմա լաւ տեղում են. եւ տարայ նրանց մեր էլի (ցեղի) մէջ. մեր չադրումն են կենում կնոջս մօտ: Դու չե՞ս իմանում, Սարհատ, եւ ախար հիմա կին ունեմ, մի երեխայ էլ ունեմ, մի սիրուն երեխայ: Հայրդ (Աստուած նրա հոգին յոյսի բաժին անէ) ինձ պատկեց, մի լաւ աղջիկ բերեց, եւ հարիւր ոչխար էլ տուեց, ասում էր. «Մըսուօ, բաւական է ինչ որ ծառայեցիր, գնա՛ դրանից յետոյ քեզ համար ապրիր, տուն ու տեղի տէր դարձիր»: Բայց եւ ձեր տան հացը կերել էի. նրանով էի մեծացել, ասում էի. «Չէ, աղա, քո տան մէջ պէտք է մեռնեմ, եւ քանի Սարհատը չի եկել, եւ քո մեծ որդին կը լինեմ»:

Երիտասարդի սիրտը չդիմացաւ այս խօսքերին, նա գրկեց Մըստոյին, եւ ճակատիցը համբուրեց, ասելով.

- Դարձեալ դու իմ եղբայրը կը լինես, բարի Մըսուօ, եւ քեզանից չեմ բաժանո՞ւի: Բայց դու այն ասա՛, կարծում եւ, որ եղբայրս եւ քոյրերս ձեր չադրում ապահով կը մնան:

Պատանի քուրդը ինքնավստահ պարծենկոտութեամբ պատասխանեց.

- Օէլիս Զալալէդդինը իր բոլոր ամազակներով Մըստոյի չադրը մտնել չէ կարող: Դու ինքդ լաւ եւ իմանում

եզիդիների էյրաթը (նախանձախնդրությունը). մի մարդ, ինչ ազգից էլ որ լինէր նա, երբ մտնում է եզիդի շադրի տակը, այն ցեղի բարի հիւրն է համարում. այն ժամանակ թուր ցեղը իր արիւնը կը թափի եւ իր հիւրին թշնամու ձեռքը չի տայ:

Յանկարծ նա խօսքը կտրեց եւ սկսեց ուշադրութեամբ ականջ դնել:

- Լսում ե՞ս,- հարցրեց նա,- այդ ձայները:

- Ի՞նչ ձայներ,- հարցրեց երիտասարդը,- որովհետեւ նա այն աստիճան խոտվուած էր, որ ոչինչ ձայն չէր լսում:

- Երգում են... Այսպէս երգում է քուրդը, երբ թալան եւ գէրիներ է տանում:

- Ուրեմն գնանք,- ասաց երիտասարդը:

- Գնանք,- կրկնեց պատանին:

Երկուքն էլ դիմեցին դէպի այն կողմը, որտեղից լսելի էին լինում ձայները:

2.

Կէս ժամից յետոյ նրանք գտնում էին մի լեռան բարձրաւանդակի վրայ, որտեղից նկատեցին ձորի մէջ մի ընթացող քարաւան, որը հեռաորութեան պատճառով թէև պարզ չէր նշմարում, բայց նրա օտարրոտի երեւոյթը խիստ կասկածաւոր ձեւ էր տալիս նրան:

- Մենք քարաւանի առաջը կը կտրենք, թէ որ այս կողմով գնանք,- ասաց Մըստօն, ցոյց տալով հազիւ նկատելի շափոք, որ միայն որսորդներին էր մատչելի:

- Բայց ես չեմ ուզում, որ նրանք տեսնեն մեզ,- ասաց Սարհատը խորհրդաւոր ձայնով:

- Տեսնել չեն կարող, հազար աչք էլ ունենան տեսնել չեն կարող. այս լեռները ես ճանաչում եմ, որպէս իմ հիւնգ մատը: Գնա՛նք:

Մըստոյի ընտրած ճանապարհը, թէ՛ն շատ դժուարին էր եւ անդադար սարսափելի ելեւեջներով էր գնում, բայց այնքան կարճ եւ կտրուկ էր, որ շուտով նրանք անցան քարաւանը, եւ անտեսանելի կերպով թաքչելով թփերի մէջ, սկսեցին հեռուից դիտել նրան: Սարհատը մի հարեասնցի հայեացք ձգելով քարաւանի վրայ, տեսաւ, որ դա քուրդ ասպատակների մի մեծ խումբ էր, որ տանում էր աւար եւ գերիներ: Նա դարձաւ դէպի իր ընկերը այս խօսքերով.

- Կարո՞ղ ես, Մըստօ, մի կերպով նստել այս քարաւանի մէջ եւ իմանալ, թէ գերիները ո՞րտեղից են բերում, ո՞ր են տանում եւ այս գիշեր ո՞րտեղ կ'իջեւանեն կամ իրանք քրդերը ի՞նչ ցեղից են:

- Բոլորը կարող եմ գիտեմալ:

- Ի՞նչպէս կը մտնես նրանց մէջ:

- Ինչպէս պէտք է մտնել, ինձ խօ չեն ուտի. կը գնամ, բարեւ կը տամ, քէֆները կը հարցնեմ, յետոյ ես գիտեմ, թէ ի՞նչ կ'ասեմ...

- Լա՛ւ, գնա՛, չուշանա՛ս:

Մըստօն սատանայի նման աներեւութացաւ: Իսկ Սարհատը այժմ սկսեց անելի հետաքրքրութեամբ նայել քարաւանին: Ի՞նչ էր տեսածը: Ձիաւոր քրդերի մի բազմութիւն, եզների, աւանակների եւ սայլերի վրայ տանում էր տնային կարասիք եւ զանազան տեսակ իրեղէններ: Բեռների վրայ կապել էին մի-մի կամ երկու-երկու կին, աղջիկ եւ մանկահասակ պատանիներ: Աւարը եւ գերիները միասին մի բեռն էին կազմում եւ քշում էին առաջ ամենայն սաստկութեամբ: Նրանք տարում էին այն անասունների վրայ, որ պատկանում էին թշուառ գերիների ծնողներին: Տէրը իր անասունի վրայ նստած, գերի էր գնում: Քարաւանի ընթացքը շտապեցնելու համար քրդերը ցած ունէին իրանց նիզակների ծայրերին մարդկային կտրափներ. ծնողների կտրած գլուխը ցոյց էին տալիս որ-

դիներին, որպէս մի խրտուիչ, որ վախենան, որ փորձ
չփորձեն փախչելու, շուտ-շուտ գնան, ուր որ տանում են
Արանց եւ ձայն չհանեն...

Սարհատը երկար նայել չկարողացաւ, նրա գլուխը
պտտուեցաւ, եւ քարաւանը անցաւ:

Նրան այնպէս էր թում, որ աշխարհս փոխուել է,
Նեղը յայտնուել է, եւ մարդը, Աստուծու պատկերը, կա-
տաղի գազան դարձած, իր նման մարդերի արիւնը ծծում
է, նրանց միսը ուտում է: Նա շատ էր ցանկանում ինքն էլ
նույն գազաններից մէկը լինել, եւ դրա համար այրական
սիրտ եւ բաւական քաջութիւն ունէր. բայց ափսոսում էր,
որ մենակ է, շատ ընկերներ չունի:

Յուսահատութիւնը շատ անգամ ակամայ կերպով
ձգում է մարդուն ծայրայեղ մտածութիւնների մէջ: Սարհա-
տը բնութեամբ բարի էր, բայց հանգամանքները նրան չար
էին շինել: Նա տեսնում էր մի ամբողջ ժողովուրդ, եւ այն
ժողովուրդը, որին ինքն էլ էր պատկանում, հափ նման մոր-
թում են, տունը աներակ են դարձնում, կայքը յափշտակում
են, որդիքը գերի են տանում,- եւ այդ ժողովուրդը ոչինչ մի-
ջոցներ չունի պաշտպանուելու: Նա գիտէր, որ այս սուկա-
լի պատահարները դարերով կրկնում են նույն ժողովրդի
հետ եւ տակաւին նա չէ մտածել ընդդիմադրութեան մի գո-
րութիւն կապելու: «Եթէ կարիքը,- ասում էր նա,- մարդու
վարպետ է անում, եղանակների խստութիւններից պաշտ-
պանուելու համար նա հագուստ է հնարում, գազաններից
պաշտպանուելու համար գէնքեր է հնարում, ինչո՞ւ չէ մտա-
ծում նա միեւնոյն խելքը բանացնել մարդակերպ գազան-
ների ձեռքում զոհ չդառնալու համար»: Այսպէս մտածելով,
Սարհատը այն եզրակացութեան էր հասնում, թէ այն
ժողովուրդը ինքն էր մեղաւոր, որ կեանքի պահանջները չէր
հասկացել, եւ չէր մտածում, թէ ինքը երկրի վրայ է բնակուում,
մարդերի հետ գործ ունի եւ ոչ թէ հրեշտակների հետ...

Սարհատը երկար էր թափառել երկրի վրայ, շատ ազգեր եւ շատ աշխարհներ էր տեսել, բայց իր կեանքում ոչ մի լաւ մարդու չէր հանդիպել, եւ այդ պատճառով, նա մարդկանց վրայ կազմել էր խիստ վատ գաղափար: Բոլոր մարդերին նա առազակներ էր համարում, այն զանազանութեանը միայն, որ մէկը կոպիտ սրով է լափշտակում, միւսը խելքով, երրորդը արհեստով, չորրորդը մարդասիրութեան եւ քաղաքակրթութեան անունով եւ այլն:

Այս տեսակ մտքեր բացատրելու համար Սարհատը իր առանձին լեզուն եւ արտասանութեան ձեւերն ուներ. «Առազակութիւնը,- ասում էր նա,- մարդկանց մէջ զանազան գոյներով եւ շատ անգամ գեղեցիկ ծրարներով է յայտնում. դու պատահիր արտաքին կեղեք, եւ կը տեսնես միջուկը առազակութիւն է, եւ անելի ոչինչ»:

Սարհատը ինքն էլ առազակ էր, մի արհամահեղ եւ սոսկալի առազակ. նա եթէ ծնուած լինէր մի ուրիշ երկրի վրայ եւ մեծանար մի ուրիշ շրջանում, գուցէ ուրիշ տեսակ մարդ, կամ այլ տեսակ առազակ կը դառնար, որովհետեւ ամէն մի առազակի գործունէութիւնը համապատասխանում է նոյն հասարակութեան, որի միջից նա յայտնում է: Առազակը մի սարսափելի բողոք է հասարակութեան անկարգ կազմակերպութեան դէմ: Հայաստանի լեռների վրայ, ուր երկու հակառակ ծայրերի վրայ կանգնած են երկու հակառակ ազգութիւններ,- մէկը՝ վերջին ստրկութեան հասած հայը, միւսը՝ վերջին բարբարոսութեան հասած մահմետականը,- եւ եթէ ստրուկների կողմից բողոք է բարձրանում դէպի բռնակալութիւնը, դա բնականաբար պիտի ընդունէր ոչ այլ կերպարանք, բայց միայն Սարհատի առազակային կերպարանքը...

Բայց զարմանալին այն էր, թէ ինչո՞ւ այնքան փոքր էր Սարհատների թիւը. նրա ամբողջ հրոսակը կազմուած էր տասներկու քաջերից, որոնց նա կոչում էր «առազակ-

ների առաքելութիւն»:- Այս հարցը բացատրելու համար պէտք է երկար ու բարակ քննութիւնների մէջ մտնենք. մենք թողնում ենք այդ, ահա՛ Մըստօն կրկին յայտնուեցաւ, տեսնենք, նա ինչ է ասում:

- Ամէն բան իմացայ,- ասաց նա:

- Մէկ-մէկ ասա՛, ինչ որ կը հարցնեմ,- խօսեց Սարհատը:- Ձիաւորները քանի՞ հոգի էին:

- Համբարեցի, յիսունհից անէլ չեն:

- Ո՞ր ցեղից են:

- Հարսոշի են¹⁰:

- Գերիները եւ թալանը ո՞ր կողմից են բերում:

- Ծառախու կողմերից¹¹:

- Ո՞ւր պիտի տանեն:

- Դէպի Սօմայի¹²:

- Այս գիշեր ո՞րտեղ միտք ունեն իջեաւնելու:

- Հասպիտանի հովիտների մէջ, Խանա-Սորի մօտ:

Սարհատը թողեց իր հարց ու փորձը եւ սկսեց մատներով լուռ մի բան հաշուել. յետոյ նա կրկին դարձաւ դէպի պատանին.

- Ի՞նչ ես կարծում, Մըստօ, դրանք ե՞՞ որ կը հասնեն Սախկալ-Թութան կիրճին:

Մըստօն թոպէական մտածութիւնից յետոյ պատասխանեց.

- Սախկալ-Թութան¹³ կիրճին կը հասնեն, երբ արեւը մտնելու մօտ կը լինի:

10.- Բրդէթի կիսավայրենի ցեղ է, որ բոլորովին հաստատարնակ կեանք չէ վարում:

11.- Մի գաւառ է Վասպուրականում:

12.- Մի գաւառ է Պարսկաստանի Ուրմի նահանգի մօտ:

13.- Սախկալ-Թութան նշանակում է մօրութից բռնող. այսպէս կոչում են առհասարակ այն նեղ եւ դժուար անցանելի կիրճերը, որոնց մէջ առագակներն անելի հեշտութեամբ են որսում ճանապարհորդներին:

- Ես էլ այսպէս եմ կարծում,- ասաց Սարհատը:

- Հիմա լսիր, Մըսոս,- անելացրեց նա.- Ի՞նչքան ժամանակում կը հասնես մինչեւ Բիծիկներտ գիւղը: Ծանաչո՞ւմ ես:

- Ուղիղ կէտօրին այնտեղ կը լինեմ:

- Ծատ լաւ,- շարունակեց Սարհատը.- դու տեսե՞լ ես Բիծիկներտից փոքր ինչ հեռու ձորի մէջ մի մատուռ:

- Տեսել եմ, երկուսն է, մէկը քանդուած է: Ո՞րն ես ասում:

- Հէնց այն քանդուածն եմ ասում:

- Ծանաչում եմ: Մի գիշեր այնտեղ թաք եմ կացել, երբ մի ձի էի գողացել: Լաւ թաքնուելու տեղ է:

Սարհատը յետոյ ուրիշ հարց առաջարկեց:

- Ի՞նչ տեսակ կենդանիների ձայնին նմանեցնել կարող ես:

- Ծատերի.- շան նման հաջել գիտեմ, աքլարի նման խօսել գիտեմ, էշի նման կը զուսմ, գայլի նման կ'ոռնամ, գառան նման կը մոսմ, կատուի նման միայր՝ւ կ'անեմ, յոպոպի նման բի-բո՝ւ կ'անեմ.- էլ ի՞նչ ես ուզում: Ուրիշ շատերն էլ գիտեմ:

- Այդ վերջինը բառական է: Հիմա լսիր: Ուղիղ կը գնաս դէպի այն քանդուած մատուռը, որտեղ գողացած ձին թաքցրիր: Դեռ չհասած մատուռին մի բլուր կայ...

- Որի գլխին տնկած է մի ծակ քար,- անելացրեց Մըսոսն:

- Այո՛: Այն ծակ քարի մօտ կը կանգնես, երեք անգամ յոպոպի ձայն կը հանես. քեզ կը պատասխանեն նոյն ձայնով: Յետոյ ձայնդ կը փոխես. երկու անգամ բուի ձայնով կը կանչես: Այն ժամանակ քեզ մօտ կը յայտնուի մի մարդ: Դու նրան կ'ասես, դեռ արեւը մայր չմտած պատրաստ լինեն Սախկալ-Թուրթան կիրճի մօտակայքում:

- Կարելի է, նա հարցնէ, թէ քեզ ո՞վ ուղարկեց:

- Իմ անունը կը յայտնես:
- Կարելի է, նա չհաւատայ:
- Այս մատանին ցոյց կը տաս:

Սարհատը հանեց իր մատից մատանին եւ տուեց Մըստոյին:

- Կարելի է, նա հարցրեց, թէ ի՞նչ գործի համար է:
- Դու կը պատմես այդ գերիները տանող քարաւանի մասին բոլորը, ինչ որ տեսար, եւ կ'սսես, թէ քարաւանը Սախկալ-Թուրթան կիրճի մէջ մտածին պէս, պէտք է նրա առաջը կտրենք, որ գերիները ու թալանը իլենք քորդերից:

- Իմացայ: Նրանք քանի՞ հոգի են:

- Տասն եւ երկու:

- Ո՞վքեր են:

- Իմ ընկերները:

- Տասն եւ երկու հոգին բաւական է յիսունի դէմ Սախկալ-Թուրթան կիրճում,- նկատեց Մըստօն.- ես էլ նրանց հետ տասն եւ երեք կը լինենք: Բայց 13 թիւը նաւ է:

- Ինչ էլ հաշուելու լինես, 14 հոգի կը լինենք,- ասաց Սարհատը,- 14ը նաւ¹⁴ չէ:

- Մեզանից չորս հոգի բաւական է, որ կիրճի դուռը կտրէ, էլ ինքը սատանան չէ կարող այնտեղից դուրս գալ,- նկատեց Մըստօն.- Ի՞նչ լաւ տեղ ընտրեցի՛ր, աղա, բայց դու ո՞ր կը մնաս:

- Ես ծածուկ կը հետեւեմ քարաւանին, մինչեւ կիրճին հասնելը: Բայց դու այն ասա՛, ոտքդ քեզ խօ չի՞ նեղացնի. մինչեւ Բիթիակերտ բաւական հեռու է:

- Ո՛չ, չի նեղացնի, անիծուած գնդակը մտի միջովն է անցել, ոսկորին չէ դիպել. մահլամ եմ դրել ու պինդ կապել:

14.- Նաւ նշանակում է անբարի կամ չարագուշակ: 13 թիւը նաւ է համարում մահմետականների մէջ. համբարելու միջոցին 13 թուին հասնելու ժամանակ մահմետականը միշտ անց է կացնում, ասելով. «13 չէ»:

- Վերքը քանի՞ օրուայ է:

- Երեք օրուայ, այսպիսի վերքեր շատ է տեսել Մըստօն. վնաս չունի:

- Դէ՛հ, հիմա գնա՛:

Սարհատը եւ Մըստօն բաժանուեցան, մէկը սկսեց գնալ դէպի քանդուած մատուռը, միւսը սկսեց զարտուղի ճանապարհներով հետտել գերիվարների:

Է.

Սարհատի հետ բաական ծանօթ է ընթերցողը, հարկատր է փոքր ինչ ծանօթանալ եւ նրա ընկերների հետ, որոնցից կազմուած էր նրա հրոսակը: Չնայելով, որ Սարհատը էր պետը եւ գլխատրը իր խումբի, բայց բոլորին «եղբայր» էր կոչում. եւ իրաւ, այս կոչմանը արժանի էին նրանք, միացած լինելով եղբայրական խիստ սերտ կապերով: Նրա խումբը հաւաքուած էր զանազան տեղերից զանազան ժամանակներում, որոնց թիւը տասն եւ երկուսից խիստ հագի էր անցնում: Նրանց մէջ կային սասունցիք, գէլթունցիք, շատախցիք, դիարբէքիցիք. նրանց մէջ կային՝ մի քահանայ խարբերդի քրդախօս հայերից եւ մի վարժապետ: Այս վերջինը Կ.Պոլսում բարեգործական նպատակով կազմուած մի ընկերութեան անդամ էր, որ ուղարկուել էր Վանայ կողմերի գիւղորայքում կրթութիւն տարածելու, բայց ոռա-թիրքական պատերազմի խոտվութիւնների ժամանակ նա միացաւ Սարհատի խումբի հետ, երբ քրդերը նրան իր գիւղական դպրոցի մէջ աշակերտների առջեւ սաստիկ ծեծեցին, եւ նրա սանիկներից մի քանիսը առեւանգեցին, եւ մի քանի օրից լետոյ կրկին բաց թողեցին:

Սարհատի խումբը կազմուած էր քուրդի կերպարանքով եւ գործում էր քուրդի անունով: «Հայ» անունից խորշում էր նա, ոչ թէ այն պատճառով որ այդ անունը

ատելի էր նրան, այլ ընդհակառակն, սիրում էր նա հայութիւնը,- բայց այդ անունը անհամապատասխան էր գտնում թէ՛ իր պաշտօնին եւ թէ՛ նպատակներին: Իր թափառական կեանքում, թէ՛ նա ինքը, եւ թէ՛ իր խումբը անդադար զարկում էին քրդերի հետ, եւ անդադար որեւիցէ թշնամական հաշիւ էին վերջացնում այս եւ այն մահմետական ցեղի հետ, բայց եթէ ցոյց տային, թէ իրանք հայեր են, այն ժամանակ իրանց հակառակորդները կարող էին վրէժխնդիր լինել այն ողորմելի եւ անպաշտպան հայերից, որոնք գուցէ Սարհատի գոյութեան մասին ամենեւին տեղեկութիւն եւս չունէին:

Սարհատը իր խումբի հետ Դիարբէքիի կողմերումն էր, երբ լսեց քուրդերի կատաղի շարժումը, երբ իմացաւ Ջալալէդդինի սարսափելի դիտատրութիւնը եւ երբ լայտնի եղան նրան Յէյխ Իբրաղուլլահի դժոխային խորհուրդը: Նա իսկոյն իրայինններով շտապեց դէպի Ադբակայ կողմերը: Երկու ցանկութիւն նրան քաշեց դէպի իր հայրենիքը, որին վաղուց մոռացել էր. առաջինը, Ադբակը քուրդերի արշաւանքի գծի վրայ գտանուելով, ատելի պէտք է ենթարկուէր նրանց ասպատակութիւններին, մտածում էր իր հայրենակիցներին օգնութեան ձեռք հասցնել. երկրորդ, որ ատելի գլխատրն էր, այստեղ կար «մէկը», որին նուիրուած էր իր բոլոր սրտով:

Սարհատի այն խօսքերը, որ նա արտայայտում էր իր հայրենիքի ատերակների վրայ շրջելու ժամանակ, այն խօսքերը, որ նա այնքան անգութ կերպով դուրս թափեց իր հօր առջեւ նրա հոգեվարքի յուպէներում,- այս բոլորը յուսահատ սրտից դուրս բխած հառաչանքներ էին, այս բոլորը դամբանական ողբեր էին, որ նա կարդում էր իր հայրենիքի գերեզմանական անշարժութեան վրայ: Նա զայրանում էր, նրա վրդովմունքը կատաղութեան եւ խելագարութեան էր հասցնում նրան, երբ տեսնում էր, որ

իր հայրենիքը այն չէր, ինչ որ ինքը ցանկանում էր որ լիներ: Նա շատ լաւ էր հասկանում իր վիճակի բոլոր վատթարութիւնը, նա ինքը սարսափում էր իր արիւնտ ձեռքերից, թէեւ այն ձեռքերը միշտ թշուառների պաշտպան եմ եղել, եւ երբեք չեն թափել մի անմեղ արիւն,- բայց նրա անձնասիրութիւնը վիրաւորում էր, տեսնելով, որ ինքը իր բոլոր արժանատրութիւններով ստիպուած էր լինել մի աւազակային հրոսակի գլխաւոր, միւսչէտ կարող էր ամբողջ գունդերի հրամայել եւ իր հայրենիքը մաքրել աւազակներից...

Դեռ Ադրակ չհասած, նա իր ընկերներին առաջարկեց այնտեղ, պատուիրելով հարկատրուած օգնութիւնը մատուցանել տեղային բնակիչներին, իսկ ինքը մենակ ուղեւորուեցաւ դէպի Վան քաղաքը: Այնտեղ նա ներկայացաւ փաշային, եւ յայտնելով այն վտանգը, որ սպառնում է Ադրակայ հայերին, խնդրեց, որ իրան թոյլ տան՝ տեղային բնակիչներից կազմել մի գունդ՝ երկիրը քրդերի եւ բաշիբօզուկների ասպատակութիւններից պաշտպանելու համար: Բայց նրա խնդիրը չընդունուեցաւ, նրան պատասխանեցին, թէ «կառավարութիւնը ինքն ամէն խնամքներ գործ է դրել երկրի հանգստութիւնը պահպանելու համար»:

Նա ինքը շատ լաւ էր հասկանում այս խօսքերի նշանակութիւնը եւ վերադարձաւ Վանից առանց բաւկանութիւն ստանալու: Եւ այս էր պատճառը, որ մենք առաջին անգամ հանդիպեցինք նրան Խոշաբայ ձորում, միայնակ Վանից դառնալիս, տխուր եւ յուսահատ:

Բայց նրա եռանդը դեռ բոլորովին չէր թուլացել: Երբ մտաւ Ադրակ, կրկին փորձ փորձեց իրագործել իր նպատակը: Նա դիմեց մի քանի քահանաների, վարդապետների եւ տանուտէրների, աշխատում էր նրանց համոզել, թէ պէտք է զինուորել ժողովուրդը զալոց վտանգի առաջը առնելու համար: Զալալէդդին դեռ այն ժամանակ չէր

սկսել իր արշաւանքը, քայց ամէն տեղ սկսուել էին նկատելի լինել քրդերի բարբարոսութիւններն: Նա օրինակ էր բերում իրանց դրացի Ջօլամերիկի ասորիներին, որոնք զինուորուած էին եւ ոչ մի քուրդ նրանց երկիրը ոտք կոխել չէր կարողանում, եւ ոչ ինքը կառավարութիւնը կարողացաւ նրանց զինաթափ անել. որովհետեւ պատասխանում էին, թէ մենք պէտք է որ մեր գլուխը պահենք, երբ որ կառավարութիւնը մեզ պահպանելու շնորհք չունի: Նա այսպիսի շատ օրինակներ էր բերում, քաջալերական խրատոյսներ էր տալիս, յորդորում էր եւ ուրիշ շատ բաներ էր ասում... Բայց քահանաները, վարդապետները եւ ժողովրդի իշխանները նրան չիմարի եւ խելագարի տեղ էին դնում... Այս անելի վշտացրեց նրան, քան թէ փաշայի խաբէութիւնը, եւ այն ժամանակ նա անելի համոզուեցաւ, թէ այդ ժողովուրդն ինքն է դատապարտել իրան մի ցած ստրկութեան. թէ նա ինքն է պատրաստել իր համար մի այնպիսի թշուառ ներկայ...

Այն օրից, որ բաժանուել էր նա իր ընկերներից, նրանց մասին տեղեկութիւն չունէր, եւ չգիտէր, թէ ո՞րտեղ մնացին կամ ի՞նչ շինեցին: Միայն այն օրը մի պայմանեալ օր էր, որ նրանք ամէն կողմից պէտք է հաւաքուէին «քանդուած մատուռի» մօտակայքում, եւ ինքն այնտեղ գնալով, պէտք է տեսնուէր իր ընկերների հետ: Բայց գերեվար քարաւանի անակնկալ հանդիպումը նրան ստիպեց ուղարկել իր հաւատարիմ Մըստոյին նրանց կանչելու Սախկալ-Թուրթան կիրճի մօտ, որտեղ գուցէ կարողանային ազատել թշուառ գերիներին:

Մըստոյի ձեռնարկութիւնը անպտուղ չմնաց. նշանակած ժամում Սարհատի ամբողջ խումբը պատրաստ էր Սախկալ-Թուրթանի մօտ: Ինքը նոյնպէս հասաւ այնտեղ: Տեսնելով իր ընկերներին, նա համբուրուեցաւ բոլորի հետ, ասելով.

- Ուրախ եմ, որ ամէնիդ մարմնով առողջ եմ գտնում, թէև համոզուած եմ, որ սրտով ձեզանից ամէն մէկը վիրաւորուած է, վշտացած է, տեսնելով այնքան աներածներ և կոտորածներ, որ գործել է բարբարոս ձեռքը: Բայց այսօր մի գեղեցիկ դէպք առիթ կը տայ ձեզ գործ դնել ձեր քաջութիւնը, և դրա համար էլ կանչեցի ձեզ: Մենք 14 հոգով գործ պէտք է ունենանք անելի քան յիսուն հոգի վայրենի Հարսոշիների հետ:

- Մըստօն բոլորը պատմել է մեզ,- պատասխանեց քահանան, որին այժմ կոչում էին Դալի-Բարայ¹⁵:- Այս խաչով (նա ցոյց տուեց իր սուրը) Հարսոշիների գլխին մի լաւ «պահպանիչ» կը կարդամ:

- Դէպքը, իրաւ, գեղեցիկ է, այս կիրճի մէջ մի զուարճալի խաղ կ'ունենանք Հարսոշիների հետ,- ասաց ոգեւորուած վարժապետը, որին այժմ կոչում էին Քիթաբ-Դալիսի¹⁶:

- Հարսոշիների հետ լաւ է գործ ունենալ նեղ ծակերում. այդ անիծուածները իրանց բերաններից էլ են կրակ փչում,- ասաց սասունցի Յարօն, որին կոչում էին Սասուն Այրսը, այսինքն՝ Սասունի արջ:

- Այդ դատարկախօսութիւններով ժամանակ ենք կորցնում, Հարսոշիները հեշտ ուտելու պատառ չեն...- նկատեց զէյթունցի Ներսօն, որին կոչում էին Ջէյթուն-Քայասը, այսինքն՝ Ջէյթունի ժայռ:

- Իրաւ, ժամանակը թանգ է մեզ,- խօսեց Սարիատը.- մտածենք գործի վրայ: Հարսոշիները ձեզ յայտնի են իրանց քաջութեամբ, նրանց հետ երեխայի խաղ ունենալ անմտութիւն է: Մեզ կը նպաստէ միայն տեղը եւ դիրքը, և

15.- Դալի-Բարայ նշանակում է գիծ հայր, այդ անունը խիստ յատկանիշ էր նրա տարապայման բնավորութեանը, որ փոխել էր քրիստոնէականներողամտութիւնը հին կտակարանի վրէժխնդրութեան հետ:

16.- Քիթաբ-Դալիսի նշանակում է գրքից խելագարուած:

այս պատճառով ես ընտրեցի այս կիրճը: Ձեզանից ամէն մէկը թաքնուած կը յինի քարածայոնրի ետեւում, եւ այնքան կը սպասէ, մինչեւ ամբողջ քարաւանը կը լցուի կիրճի մէջ. այն ժամանակ դուք պէտք է բաժանուէք երկու մասն, եօթը հոգի պէտք է փակէ կիրճի մուտքը, իսկ եօթը հոգի՝ նրա ելքը: Մենք 14 հոգի ենք: Ես կը տամ յարձակողական նշանը բազէի ձայնով: Աշխատեցէք, որքան կարելի է, հետո մնալ արիւնհեղութիւնից: Խօսեցէք միշտ Ռաւանդնէրի բարբառով, որովհետեւ Ռաւանդնէրը Հարսոշիների հետ մի թշնամի ցեղ են. թող նրանք կարծեն, թէ գործ ունեն Ռաւանդնէրի հետ: Եթէ անձնատուր եղան, պայմանների մասին կը խօսես եւ: Յարձակումները միշտ մի տեղից, կամ մի կողմից չպէտք է լինեն, շուտ-շուտ փոխեցէք ձեր դիրքը, որ թշնամին կարծէ, թէ բազմաթիւ էք: Փախչելու աշխատողներին իսկոյն ծածկեցէք, որ ուրիշ տեղ խաբար չտանեն:

Սախկալ-Թութանը այն սարսափելի կիրճերից մէկն էր, որի նմանը շատ անգամ հանդիպում է Հայաստանի լեռներում. նրա աջ եւ ձախ կողմերից սեպացած ժայտերը պարսպաձեւ բարձրանում էին, մէջտեղում թողնելով մի նեղ անցք, որի միջով քարաւանը անցնելու համար հարկատր էր, որ բոլոր գրաստները մինը միւսի ետեւից շարուած լինէին, որովհետեւ մօտէմօտ գնալու համար բաւական նեղ էր ճանապարհը:

Նրանք գտան քարաւանը այս դրութեան մէջ շարուած կիրճի մուտքից սկսեալ մինչեւ նրա ելքը: Յոգնած քարաւանը խիստ դանդաղ էր ընթանում: Սարհատը գործը այնքան լետ ձգեց, մինչեւ արեւը մտաւ եւ բոլորովին մթնեց: Բայց լուսնեակ գիշեր էր: Այնուհետեւ նա, վեց հոգի իր հետ առնելով, կտրեց կիրճի ելքը. իսկ վեց հոգի Դալի-Բարային լանձնելով, պատուիրեց կտրել կիրճի մուտքը: Բարաւանը մնաց մէջտեղում նեղ փապարում

լցուած: Քարաւանը նոյն դրութեան մէջ էր գտնուում, որպէս թէ ածած լիներ մի հսկայական խողովակի մէջ, որի երկու ծայրերը փակուած էին:

Բազէի սուր եւ ձգական ձայնը հնչեց, որպէս թէ մօտենում է իր որսին: Զանազան տեղերից լսելի եղան հրացանների որոտմունքներ: Կիրճի մէջ սկսուեց մի աղմկալի իրարանցում եւ բարձրացաւ խուլ դղրդին: Հարսոջիները կատաղած գազանների նման սկսեցին այս կողմ եւ այն կողմ վազվզել. բայց ամէն տեղ հանդիպում էին որոտացող կրակների: Առիծը ընկած էր երկաթի վանդակի մէջ:

Քուրդը վտանգի բուռներում ցոյց է տալիս իր բնատրութեան բոլոր վսեմութիւնը: Նա վիշապ է դառնում եւ կամենում է լեռները, ժայռերը կլանել: Կիրճի ահագին պարսպածէ շղթաները եւս ոչինչ էին թոււմ կատաղած Հարսոջիի աչքին. նա վագրի նման մագլցում էր սեպացած ժայռերը, որ վեր բարձրանայ եւ դէմ առ դէմ հանդիպի թշնամուն: Բայց բնութիւնը յաղթող էր հանդիսանում, վագրը սարսափելի բարձրութիւնից կրկին գահավիժում էր, կրկին գլորում էր ցած:

Կիրճի մէջ քրդերի կատաղի աղաղակը, գերիների լացն ու կոծը, աչ եւ ձախ որոտացող կրակների բոմբիւնը, միախառնուելով, կազմում էին խիստ սուկալի ներդաշնակութիւն: Կռիւղ երկու կողմից եւս շարունակոււմ էր գազանային յամառութեամբ: Քրդերը վճռել էին մինչեւ վերջին շունչը ընդդիմանալ: Այն ժամանակ բազէի խորհրդական ձայնը նորից երեք անգամ հնչուեցաւ. դա նշան էր, թէ պէտք չէ գթալ: Գնդակները կարկուտի արագութեամբ սկսան թափուել կիրճի մէջ:

Պարզ-լուսնային գիշերը բաւական նպաստում էր կռուին, եւ մեր քաջերը չէին վրիպում իրանց նետումներից, եւ կարողանում էին նշան դնել քրդերին միայն, եւ գերիներին չվնասել:

Մի ամբողջ ժամ եւս յուսահատական յանդգնութեամբ կոուելուց յետոյ, քրդերի միջից լսելի եղաւ մի ձայն՝ «անձնատուր եմք լինում»: Այն ժամանակ Սարհատը բարձրացաւ մի քարի վրայ եւ սկսեց վերելից խօսել:

- Աւելի լաւ կը լինէր, որ շուտ անձնատուր լինէիք, այն ժամանակ գոնէ ձեր մեծ մասը կենդանի մնացած կը լինէր. դուք ձեր յամառութեամբ շատերին կոտորել տուիք: Վնասը մեծ չէ, քաջերի ճակատագիրն է այդ. գովում եմ ձեր յանդգնութիւնը: Հիմա լսեցէ՛ք պայմանները. դուք ամէնքդ կը մնաք կիրճի մէջ. բայց աւարը եւ գերիները բաց կը թողնէք իրանց գրաստներով: Մենք ձեզանից չենք խլի ձեր զէնքերը եւ ձիերը. դրանք պէտք են ձեզ. միայն կողոպուտից ոչինչ չպէտք է պահէք ձեզ մօտ: Դուք կը մնաք կիրճի մէջ եւ չէք շարժուի մինչեւ առաւօտեան լուսաբացը. այն ժամանակ ազատ էք, որ կողմ կամենաք, գնացէք: - Համաձա՞յն էք:

- «Համաձայն եմք», լսելի եղաւ կիրճի միջից:

- Ուրեմն բա՛ց թողէք գերիներին եւ աւարը:

Մի քանի ժամուայ մէջ կիրճը դատարկուեցաւ: Այնտեղ մնացին քսան հոգու չափ Հարսոճիներ միայն:

- Դալի-Բարայ,- դարձաւ Սարհատը դէպի քահանան,- քեզ հետ կը վեր առնես չորս հոգի եւ կը քշես քարաւանը դէպի Սալմաստ. մինչեւ արեւի դուրս գալը դուք կ'անցնէք Պարսկաստանի սահմանը, եւ Սալմաստում տեղային հայերի մօտ ողորմելիները ապահով կը լինեն, որովհետեւ այնտեղ են փախել բոլոր աղքակեցիք, որոնք ազատուել են քրդերի ձեռքից: Սալմաստը պարսից երկիր է, այնտեղ տանկաց քրդերը մուտ գործել չեն կարող: Լսիր, ամենեւին ցուց չպէտք է տաս հայութիւնդ եւ գերիները չպէտք է գիտեման, թէ ո՛վ ազատեց նրանց: Պարսից սահմանից դու կը դառնաս քո ընկերների հետ եւ մեզ կը գտնես Իրցի-ձորի մէջ, այն քարանձաւում, որ քեզ

ծանօթ է: Իսկ ես այդ անպիտաններին կը պահեմ կիրճի մէջ, մինչեւ դուք բաւական կը հեռանաք, եւ արեւը դէռ չծագած, բաց կը թողնեմ:

Դալի-Բարան համբերութիւնը հատած, պատասխանեց.

- Անիծուած լինեմ, եթէ ես տէրտէր ժամանակս մի այսպիսի երկար քարոզ եմ տուել: Օրհնած, ի՞նչ ես ծանր ու բարակ ամէն բան այսչափ բրդում. ես խօսող չեմ սովորում իմ գործը:

- «Ուրիշի խրատը լսիր, եւ իմացածդ էլ քեզ պահիր», ասել են մեր պապերը,- պատասխանեց Սարհատը ծիծաղելով:- Հիմա գնացէ՛ք: Տէր ընդ ձեզ:

Քարաւանը սկսեց շարժուել դէպի Սալմաստայ կողմը ազատուած մարդու բոլոր արագութեամբ, որ դէռ նոր փախչում էր վտանգից: Գիշերային լուսեան մէջ լսելի էին լինում ջերմ օրհնութիւններ այն բազմաթիւ թշուառների բերաններից, որոնք արտասուալի աչքերով մերձենում էին դէպի իրանց ազատիչները...

Մի քանի օրից յետոյ ամբողջ Ադրբայկայ գաւառում տարածուել էր մի այսպիսի լուր, թէ Հարսոջիները բերելիս են եղել ահագին ասար եւ գերիների մեծ բազմութիւն Օստախի կողմերից, եւ թէ Ռաւանդները վրայ են թափուել եւ Սախկալ-Թուրքանի կիրճում խել են Հարսոջիներից թէ՛ ասարը եւ թէ՛ գերիները, բայց ուր են տարել, յայտնի չէ. Սարհատի եւ նրա խումբի մասին ոչինչ չէր խօսում... Քրդերի մէջ միմեանցից ասար եւ գերիներ խլելը այնքան սովորական էր, որ ոչ ոքին չգարմացրեց յիշեալ լուրը, եւ հայերի վրայ կասկածել անգամ չէին կարող, որովհետեւ հային անընդունակ էին համարում այդ գործին: Իսկ Սարհատի խումբը իրան ձեւացրել էր Ռաւանդների կերպարանքով, որ Հարսոջիների հետ ցեղական թշնամութիւն ունէին:

Աղբակայ ամբողջ գաւառում ոչ մի հայ չէր մնացել. 24 գիղեր բոլորովին անբակ եւ դատարկ էին. բնակիչները մասամբ կոտորել էին եւ մասամբ գերի էին տարել քրդերը, իսկ մնացածները փախել էին Պարսից սահմանակից Սալմաստ եւ Սօմայի գաւառները, ապաստանելով տեղային հայերի մօտ: Արշաւանքը այն աստիճան անակնկալ եւ լանկարծակի էր եղել, որ փախստականներն հազիւ կարողացել էին ազատել իրանց թշուառ գլուխը, իսկ տուն տեղ, կայք եւ անասուն, բոլորը թողել էին թշնամուն:

Ջալալէդդինի արշաւանքը նման էր մի սարսափելի հեղեղի, որ միանգամով չէ վերջանում, որ գալիս է, յետոյ ընդհատում է, եւ կրկին կատաղի հեղեղը սաստկանում է նոր եւ նոր յորձանքներով: Նա սկզբում իր հետ ուներ հինգ հազար ձիաւոր միայն, որոնցմով դուրս եկաւ Աղբակից, դիմում էր դէպի Բայազէդ, որ կողմում եւ անց էր կենում, թողնում էր իր ետեւից անբակներ եւ ամայութիւն: Եւ այնուհետեւ, նրա արշաւանքի ձայնը լսելով հեռաւոր տեղերի քրդերը, խումբերով դուրս էին գալիս, եւ դիմում էին դէպի իրանց առաջնորդի բանակը: Այս վերջինները լրացնում էին, ինչ որ պակաս էր թողել Ջալալէդդինը: Հեղեղի յորձանքը այսպէսով կրկնում էր, եւ միեւնոյն երկիրը մի քանի անգամ ենթարկում էր սապատակութիւնների:

Ջալալէդդինը, որպէս շէյխ եւ գօրավար, միայն էր, որ լանձն առեց քրդերի գլխատրութիւնը, առաջնորդելու նրանց դէպի պատերազմի դաշտը: Բայց քրդերին առաւելապէս գրգռողը եւ նրանց կատաղութիւնը ոգեւորողը էր մի ուրիշ շէյխ, որն իր տեղից չէր շարժուել, որն ամբողջ Քուրդիստանի հոգեւոր գլուխն էր համարւում, եւ ներգործում էր իր սրբազան թղթերով քրդերի գարայբէկիների, դազիների եւ մուֆթիների վրայ: Դա Օէյխ

Իրադրույլահն էր: Այդ քրիստոնէութեան երդուեալ թշնամին թոյլ էր տուել ամէն տեսակ անգթութիւններ, եւ հրամայել էր ամենեւին չխնայել...

Պատերազմի ժամանակ որպէս քրդերի, նոյնպէս եւ բոլոր մահմետական ցեղերի սպառազինութեան պատճառը լինում է՝ կոչը մոլեռանդութիւնը մի կողմից եւ կողոպուտի ու յափշտակութեան ծարաւը միւս կողմից: Նրանց մէջ խաղ են առնում երկու կրքեր՝ հոգեւոր եւ նիւթական. առաջինը լցուցանում է նա ոչ-մահմետականներին մորթելով, իսկ երկրորդին բաւականութիւն է տալիս նրանց կայքը եւ հարստութիւնը յափշտակելով: Եւ այս պատճառով Ջալալէդդինի գօրքը խիստ դանդաղ էր ընթանում. նա մի կողմից պէտք է հնձէր, բայց իր հունձը իր հետ տանել չէր կարող, միւս կողմից, հարկաւոր էր հունձը տանել, հասցնել իրանց բնակութեան տեղերը եւ նորից վերադառնալ ու միանալ բանակի հետ եւ շարունակել ընթացքը դէպի Բալազէր: Այս էր նրա գօրախումբի անդադար բաժանման եւ կրկին միաւորութեան պատճառը: Ջալալէդդինը իր ճանապարհը մաքրելով էր առաջ ընթանում դէպի Բալազէր:

Բայց չէ կարելի միանգամայն ուրանալ քրդերի մէջ ազնիւ մարդիկ. նրանց մէջ կային եւ այնպիսիներն, որոնք զուրկ չէին բարի գգացմունքներից, որոնք չէին մասնակցում վատ գործի: Այս տեսակ մարդերից մէկն էր Օմար աղան, իր հօտերով եւ երամակներով հարուստ քուրդը, որը մի փոքրիկ ցեղի գլխաւորն էր: Նա չմասնակցեց Ջալալէդդինի արշաւանքին: Եւ լսելով անգութ ծերունիի դիտաւորութիւնը, նա յառաջագոյն եկաւ Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքը եւ յայտնեց վանահայր Եղիազար վարդապետին թէ մի քանի օրից յետոյ ի՛նչ դառն վիճակ էր սպասում Աղբակայ հայերին: Նա խորհուրդ տուեց վանահօրը օգուտ քաղել վանքի անմատչելի ամրութիւններից, եւ այդ նուիրական բերողը ընտրել որպէս մի պաշտ-

պանողական դիրք, եւ այնտեղ հաւաքելով շրջակայ հայոց գիւղորայքի հարստութիւնները,- այնտեղից ընդդիմանալ թշնամուն:- Օմար աղան խոստացաւ ինքն էլ միանալ վանահօր հետ եւ իր խոստմունքը կատարեց գործով, որովհետեւ նա էլ երկիւղ ունէր Ջալալէդդինից, եւ նրա արշաւանքին չմասնակցելու համար վախենում էր ենթարկուել շէյխի վրէժխնդրութեանը: Եւ այս պատճառով իր տան հարստութիւնը նա հաւաքեց վանքի մէջ, եւ իր մարդերով պատրաստ էր հարկաւորած ժամանակ, միանալով հայերի հետ, ընդդիմանալ թշնամուն:

Եղիազար հայր սուրբը ընդունեց իր վաղեմի բարեկամի՝ Օմար աղայի խորհուրդը, որի հաւատարմութեան վրայ կատարեալ վստահութիւն ունէր, եւ Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքի շրջակայ հայոց գիւղորայքի թէ՛ բնակիչներին եւ թէ՛ նրանց կայքը ու անասունները հաւաքել տուեց վանքի մէջ:

Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքը այն հնադարեան վանքերից մէկն էր, որ իր գոյութիւնը պահպանում էր Լուսաւորչի ժամանակներից: Ամբողջ տաան եւ վեց դար, պատերազմելով բնութեան խստութիւնների եւ բարբարոս ձեռքերի դէմ, այդ վանքը կանգնած էր, որպէս մի հսկայական յիշատակարան կրօնասէր հայի նախկին ճարտարապետութեան: Նա վկայ է եղել բազմաթիւ եղեռնական անցքերի. նա տեսել էր կրակապաշտ պարսիկների, արաբների եւ մոնգոլների բոլոր անգթութիւնները: Նա իր հոյակապ կողքերի վրայ կրում էր բազմաթիւ յիշատակարաններ, թէ քանի՛-քանի՛ անգամ կործանուած է եղել, եւ կրկին հայկական ջերմեռանդութիւնը նորոգել է նրան:

Այդ վանքը բաւական ամուր դիրք ունի. նա կառուցած է մի բլուրի բարձրաւանդակի վրայ, որի գագաթը արհեստական բանուածքով անելի եւս բարձրանալով, նրա վրայ դրած է վանքի հիմնարկութիւնը: Բլուրի երեք կողմից

չորսապատում է ահագին խորութեամբ մի ձոր, որի միջով հոսում է Տիգրիսի վերին ճիւղերից մէկը, որ սովորաբար կոչում է «Վանքի գետ»: Բլուրի չորրորդ կողմը միանում է մի լեռնային թեքի հետ, որի վրայ դրած է մի հայոց գիւղ, որը վանքի սեփականութիւնը լինելով, կոչում է «Վանքի գիւղ» եւ նա հարիւր քալ հագի հետու կը լինի վանքից:

Վանքը պատած է պարիսպներով եւ աշտարակներով. նա ունի իր մէջ, բացի հոյակապ տաճարից, շատ խուցեր միաբանութեան համար եւ շատ ուրիշ ծածկոցներ վանքային տնտեսութեան, մշակների եւ անասունների համար: Երբ որ Ջալալէդդինի արշաւանքի ձայնը հասաւ այս կողմերը, վանքի օթեանները լիքն էին Ադրակայ բնակիչներով, իսկ նրանց թանգազին հարստութիւնները պահուած էին տաճարի գաղտնի պահարաններում: Եւ «Վանքի գիւղում» հաւաքել էին նրանց անասունները:

«Վանքի գետը», որ հոսում էր ձորի միջով, իր եզերքում թողնում էր բաւական ընդարձակ եւ հարթ տարածութիւն, որ պատած էր խոտով, եւ ներկայացնում էր մի կանաչագարդ հովիտ, որ գարնան սկզբում վառում էր դեղնագոյն ծաղիկներով: Այս մարգագետինների վրայ արածում էին վանքին պատկանող ձիաների երամակները:

Մի առաւօտ սարսափելով նկատեցին, որ յիշեալ հովտի վրայ, գետի ափերի մօտ, կազմուած էին բազմաթիւ վրաններ: Քրդերի խաշնարածները իրաւունք չունէին վանքի մօտ, նրա կալուածների վրայ գետեղել իրանց չաղրները. ուրեմն դրանք լինելու էին այն ինքնակոչ հիրերը, որոնց սուկալի երկիւղով սպասում էին վանականները: Ամէնքը մեծ տագնապի մէջ ընկան: Ամէն կողմից ոչխարներ, կովեր եւ երկրագործական անասուններ սկսեցին քշել դէպի գիւղը: Տագնապը անելի մեծացաւ, երբ մի հովիւ լուր բերեց վանահօրը, թէ Ջալալէդդինը բազմաթիւ քրդերով իջեալն է վանքի մարգերի վրայ:

Վանահայր Եղիազար վարդապետը մի վիթխարի մարդ էր: Թէեւ նրա ականջները ծանր էին լսում, բայց անդադար գործ ունենալով քրդերի հետ, որպէս ասում են, նա «կէս քորդ» էր դարձել, այսինքն աներկիւղ այրական սիրտ էր ստացել: Երբ լսեց հովիտի բերած լուրը, նա ամենեւին չզգաց այն յուսահատական երկիւղը, որ տիրում է թուլասիրտ մարդերին վտանգի թուլեցրում: Վանահայրը նոյն միջոցում նստած էր իր փոքրիկ խուցի մէջ եւ նրա մօտ գտանում էր մի քորդի իշխան բաւական համակրական դէմքով: Վերջինը Օմար աղան էր: Երկուսն էլ դուրս գնացին, երբ լսեցին հովիտի խօսքերը: Նրանք դիմեցին դէպի վանքի արեւելեան պարսպի կողմը, որտեղից երեւում էր շէյխի բանակը: Թէ՛ վանահայրը եւ թէ՛ քորդ ազնուականը, դիտակները ուղղելով դէպի բանակը, մի քանի թուլ շարունակ նայում էին:

- Նա է,- ասաց Օմար աղան վրդովուած ձայնով.- ծերունի ասազակը բաւական բազմութիւն է հաւաքել իր շուրջը:

- Ի՞նչ պէտք է արած,- հարցրեց վանահայրը ոչ սակաւ խոսովութեամբ:

- Ուրիշ հնար չկայ,- պատասխանեց քորդը այժմ ւելի սառն կերպով.- դուք պատուիրեցէք ժողովրդին հաւաքուել վանքի պարիսպների մէջ, դռները փակել տուէք. վանքը բաւական ամուր է պաշտպանուելու համար:

- Ես էլ այսպէս եմ մտածում,- պատասխանեց վարդապետը.- ես վանքի պահարաններում բաւական հրացաններ եւ վառօղ ունեմ թաքցրած, զգուշութեան համար վաղուց պահում էի ինձ մօտ. հիմա հանել կը տամ. պէտք է բաժանել, որոնք նետելու շնորհք ունեն. ես ճանաչում եմ շատերին մերիւններից, որ այդ գործին ընդունակ են:

- Իմ մարդերն էլ շուտով կը գան,- ասաց քորդը.- ժամանակ կորցնել պէտք չէ, ինչ որ անելու էք, մի՛ ուշացնէք:

Վանահայրը հեռացաւ հարկատրած պատրաստութիւնները կարգադրելու: Բայց Օմար աղան դեռ կանգնած էր առաջուայ տեղում եւ դիտակը ձեռին նայում էր: «Բրդերի մէջ շատ աղանդներ կան. այդ մարդը պատկանում էր մի աղանդի, որ հակառակ էր շէյխի դաւանութեանը: Աղանդների տարբերութիւնը նոյն ազդեցութիւնն ունի քրդերի վրայ եւ նոյն խտրութիւններն է ձգում նրանց մէջ, որպէս ցեղական տարբերութիւնները, մանաւանդ երբ յարաբերութիւնները կտրուած են լինում թշնամական հանգամանքներով: Օմար աղայի ցեղը այսպիսի պատճառներով բաժանուած էր այն ցեղերից, որ հաւաքուել էին շէյխի շուրջը:

Բայց վանահօր դիտատրութիւնը սաստիկ արգելքների հանդիպեցաւ ժողովրդի կողմից. ոչ ոք չցանկացաւ համաձայնուել նրա հետ: - «Մեզ ամէնիս կը կոտորեն, - ասում էին նրանք, - ո՞ւմ վրայ ենք ձեռք բարձրացնում. քրդի մի մագին դիպչել անկարելի է. մեզ կենդանի կ'աչրեն, մեր որդիքը, մեր կանաչքը կը կոտորեն: Մենք նրանց չենք ընդդիմանայ, թո՛ղ գան, ինչ որ ուզում են, թո՛ղ տանեն, միայն մեզ եւ մեր որդիներին խնայեն»...

- Կը գան, ձեր բոլոր ունեցածը կը տանեն եւ ձեզ ու ձեր որդիներին չեն խնայի... - ասում էր վարդապետը արտասուքը աչքերում: - Ինձ ականց դրե՛ք մեր սուրբ վանքը կը պահպանէ մեզ. մեր յոյսը թո՛ղ Նրա վրայ դնենք... Մեր մէջ շատ տղամարդեր կան... Օմար աղան էլ մեզ հետ կը լինի...

Բայց ոչ ոք չէր ուզում լսել նրան:

- «Անկարելի բան է, - գոռում էր ամբոխը, - եթէ դու ուզում ես մեզ փրկել, վեր առ քեզ հետ տէրտէրներին եւ տանուտէրներին, գնա՛ շէյխի մօտ, աւա՛, ինչ որ ուզում է, կը տանք, միայն թէ մեզ կենդանի թողնէ»...

«Բաջասիրտ վարդապետը շատ խօսեց, երկար յորդորում էր եւ խրախուսում էր, բայց թույլասիրտ եւ ստրկացած ամբոխը չընդունեց նրա խորհուրդը: Վերջը նա

ստիպուած եղաւ առնել իր հետ մի քանի ծերունիներ եւ քահանաներ ու դիմել շէխի մօտ:

Այն ժամանակ Օմար աղան մօտեցաւ նրան, եւ սասաց այս խօսքերը.

- Ես գիտէի, որ այսպէս կը լինէր... բայց դու գուր ես գնում. քեզ կը բռնեն, կը պահեն, եւ գուցէ կը սպանեն...

- Պիտի գնամ, ճար չունեմ, թող սպանեն...- սասաց վշտացած վարդապետը:- Ժողովուրդը ինձ հանգիստ չէ թողնում...

- Ինձ այնուհետեւ անելորդ է այստեղ մնալ...- սասաց քորդ ազնուականը:

- Ես էլ խորհուրդ չէի տալ մնալու համար,- պատասխանեց վանահայրը.- գնացէք, Տէր ընդ ձեզ. միայն ընդունեցէք կատարել իմ վերջին խնդիրքը. առէք այդ բանալին, նոյն պահարանի մէջ, ուր թաքցրել եմ ձեր կայքը, այնտեղ երկու արկղներում պահուած են վանքի սրբութիւնները. տարէք ձեզ հետ, թող աւազակների ձեռքը չընկնեն: Դուք միշտ այնքան հաւատ էք ունեցել դէպի մեր վանքը, որ ոչ մի քրիստոնէայ չէ ունեցել:

- Կը տանեմ, միամիտ կացէք,- պատասխանեց քորդը:- Բայց դուք վեր առէք ձեզ հետ իմ մարդերից մէկը. նա հետուից կը հետեւի ձեզ. եւ եթէ ձեզ բռնելու կամ պահելու լինեն, նա ինձ իմացում կը տայ:

Վանահայրը համբարուեցաւ իր բարեկամի հետ եւ սկսեց դիմել շէխի բանակը: Նա ամենեւին յոյս չունէր, թէ կը վերադառնայ այնտեղից եւ միւս անգամ կը տեսնի իր բարեկամին:

Նոյն միջոցում հասան Օմարի մարդիկը, բերելով իրանց հետ երեսունի չափ անելորդ ձիաներ, եւ նա բարձել տուաւ իրան պատկանող իրեղէնները, որ քանի օր առաջ ապահովութեան համար բերել էր այնտեղ. նա չմոռացաւ իր հետ վեր առնել եւ այլ երկու արկղներ, որոնց մասին

խնդրել էր, դռնապանը բացեց պարսպի գաղտնի դռները, եւ ազնիւ քուրդը խիստ տխուր սրտով համբուրեց տաճարի սուրբ սեղանը, եւ հեռացաւ վանքից:

Վաճահաչր Եղիազար վարդապետը գնաց շէշիի բանակը, եւ այլ եւս չվերադարձաւ այնտեղից...

Մի քանի ժամից յետոյ քրդերը խումբ-խումբ մտան նախ «Վանքի գիւղը», առաջ սկսեցին անասունները դուրս քշել, յետոյ տները դատարկեցին, եւ նրանց մէջ գտնուած իրեղէնները բառնալով գրաստների վրայ, ճանապարհ դրեցին: Երբ գիւղի հետ իրանց հաշիւը վերջացրել էին, մտան վանքը. այնտեղ էր ամբարուած շրջակայքի բոլոր հարստութիւնը. սկսեցին դուրս կրել: Ողորմելի ժողովրդի լացն ու կոծը, նրանց դառն աղաղակները ամենեւին չէին ազդում յափշտակիչների անգութ սրտերին... ամենափոքր ընդդիմադրութիւնը պատասխանում էր սրով եւ ատրճանակով:

Ահա այս սարսափելի անցքը անցել էր, որ Սարհատի խումբը, Սախկալ-Թուրքանի քաջագործութիւնից յետոյ, մի գիշեր դիմեց դէպի Բարդուղիմէոս առաքելայի վանքը:

Ի՞նչ էր որոնում թշուառ երիտասարդը այն կիսով չափ կործանուած եւ դատարկացած վանքի մէջ...

Թ.

Մուրթը գիշեր էր: Ամպամած երկնքի վրայ ոչ մի աստղ չէր երեւում. երկինքն ու գետինը, կարծես, միացած էին թանձր-սեւաթոյր զանգումով: Ամէն ինչ լուռ էր. միայն գիշերային սառն քամին գուշակում էր մրրիկ եւ անձրեւ: Հեռաւոր լեռների վրայ կայծակը երբեմն փայլատակում էր, եւ որոտման խուլ ձայնը մանր դղրդիւններով տարածում էր խաւարի մէջ թաքնուած սարերում:

Գիշերային այս սուկալի պահուն մի քանի ստուեր-

Անք, թափառաշրջիկ ուրուականների նման, խառարի մէջ շարժում էին. նրանք միացան, մի փոքրիկ խումբ կազմեցին, կարծես, մի բանի վրայ խորհելու համար. յետոյ կրկին բաժանուեցան եւ առանձին-առանձին սկսեցին դիմել դէպի Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքի գիղը, որ համարեա թէ վանքի մօտումն էր:

Գիղը նոյն ժամուն խառար եւ լուռ էր, եւ մի ընդարձակ գերեզմանատան նման, ամէն շարժում, ամէն կենդանութիւն հանգչել էր այնտեղ: Բայց մի տեղից միայն երեւում էին լոյսի նշոյլներ. դա վանքի հսկայական շինուածքն էր, որ կանգնած էր բարձր բլուրի գլխին, որի շուրջը բացւում էր մի խորին անդունդ, որ կորած էր մթութեան մէջ. միայն այնտեղից հոսող գետը իր զայրացած գոռում-գոչումներով վրդովում էր տիրող լռութիւնը:

Եթէ մի մարդ նոյն ժամուն մտնելու լինէր յիշեալ շինութեան մէջ, որտեղից լոյս էր նշմարում, նրա աչքերի առջեւ ներկայանալու էր մի այսպիսի տխուր տեսարան.- գեղեցիկ տաճարը բոլորովին մերկացել էր իր փառահեղ զարդարանքից, նրա հոշակապ կամարների ներքոյ տիրում էր դատարկութիւն միայն. ո՛չ խաչեր, ո՛չ գրքեր, ո՛չ պատկերներ, ո՛չ ջահեր, ոչինչ չէր երեւում. սուրբ սեղանը ներկայացնում էր սպանդանոցի նման մի բան, որ շահախուսած էր արհւնով...

Տաճարի մի կողմում կապած էին ձիաներ, որ խոտ էին ուտում. իսկ միւս կողմում նստած էին մի խումբ քրդեր: Մէջտեղում վառում էր մի ահագին խարոյկ: Տաճարի մէջ գտնուած փայտեղէնները,- արժոնները, գրակալները, դռները,- հետզհետէ ջարդում էին եւ ձգում խարոյկի վրայ, բոցերը սաստկացնելու համար: Կրակի մէջ դրած էին մի քանի շամփուրներ եւ պղնձէ թասեր, որոնք այն աստիճան շէկացել էին, որ հազիւ որոշում էին կարմրած ածուխներից:

Կրակից ոչ այնքան հեռու, թելքերը եւ ոտները

չուաններով կապկապած մերկ սալաշատակի վրայ, ընկած էին մի քանի մարդիկ, եւ սարսափելի խոռվոյթեան մէջ սպասում էին մի դառն ճգնաժամի: Եթէ մի մարդ կը ցանկանար տեսնել գեհեհի դատապարտեալների լուսահատական երեսները,- այդ թշուառների դէմքը նոյն օրինակն էր կրում:

Նրանցից փոքր ինչ հեռու, խառնիխառն կերպով, դիզուած էին զանազան իրեղէններ, որ կացուցանում էին վանքի անօթեղէնները եւ նրա նոսրական կարասիքը:

Քրդերից մէկը վերկացաւ եւ մօտեցաւ կապուածներին այս խօսքերով.

- Ասացէք, անհաւատներ, էլ ինչ ունէք թաքցրած. սասցէ՛ք, մի՛ պահէք, թէ չէք ուզում շան նման սատկել: Տեսնում էք այն կարմրած շամփուրները. ձեզ համար են պատրաստուած:

- Աղա, քո ոտներին մատաղ լինե՛նք,- պատասխանեցին կապուածները ողորմելի ձայնով.- հէնց են էր, ինչ որ կար. էլ ուրիշ ոչինչ չէ մնացել, եթէ մի բան պահած լինենք. թող Աստուած մեր աչքերը քոռացնէ, թո՛ղ մեր հոգին դժոխքի բաժին լինի:

- Սո՛ւտ էք ասում, անհիծուած շներ,- գոռաց քորդը.- այդ վանքում մի թագաւորի հարստութիւն կար, ի՞նչ եղաւ:

- Աղա, քո ոտների հողը դառնանք, խղճա՛ մեզ, մի՛ սպանիր... թո՛ղ Աստուած մեզ փչացնէ, եթէ մեր լեզուից սուտ խօսք դուրս գայ: Այս էր, ինչ որ մնացել էր. բոլորը տարան, ոչինչ չթողեցին... Դուք լաւ գիտէք, այս մի քանի օրում այս վանքը քանի՛-քանի՛ անգամ կողոպտուեցաւ... ծով լինէր, կը ցամաքէր. սար լինէր, կը հալուէր...

Խօսող քորդը, որ իր խմբի գլխաւորն էր երեւում, դարձաւ դէպի ընկերներից մէկը.

- Այս գաւորները մինչեւ շամփուրների համը չտեսնեն, ուղիղը չեն ասելու: Բերեցէ՛ք:

Քրդերից մի քանիսը մօտեցան կապուածներին եւ սկսեցին մերկացնել նրանց, իսկ մի քանիսն էլ կրակից դուրս բերեցին կարմրած շամփուրները:

- Սկսեցէ՛ք,- հրամայեց առաջին խօսողը.- միայն խաչի ձեռով, դրանք շատ են սիրում խաչը:

Դահիճները սկսեցին կարմրած շամփուրներով խաչաձեւ տաղել կապուածների մերկ կուրծքը եւ նրանց մարմնի ուրիշ մասները: Կրակի նման շիկացած երկաթը այրում էր եւ ջրգ-ջրգալով խրտում էր կենդանի մսի մէջ... եւ մուխը ճենճային խանձահոտութեամբ վեր էր բարձրանում: Մի փոքր սառած երկաթները կրկին կրակի մէջն էին դնում եւ վեր էին առնում նորերը: Դժոխային գործողութիւնը շարունակուում էր: Թշուառները հառաչում էին, մրմնջում էին, եւ ցաւալի ձայներ էին հանում...

- Մի անգամով մորթեցէ՛ք ի սէր Աստուծոյ, թո՛ղ շուտ մեռնենք,- գոռում էին նրանք:

Այսպէս անդադար մրմնջում էին ողորմելիները, բայց գործողութիւնը դեռ շարունակուում էր. մինչեւ այլեւս հասկանալի չէին լինում նրանց խօսքերը, միայն լսելի էին լինում խոյ հառաչանքներ...

Բաւական է, հրամայեց խմբի գլխաւորը եւ դարձադէպի կապուածներից մէկը, որին դեռ ձեռք չէին տուել:

Այս թշուառականը քահանայ էր:

- Քեզ պահեցինք վերջումը, որ քո տանջանքը ւաւելի փառաւոր լինի,- ասաց քուրդը հեզնական եղանակով:

Տեսնում ես կրակի մէջ այն կարմրած պղնձէ թասը. նա թագի շատ նմանութիւն ունի. նրանով պիտի պսակեմ քո գլուխը, որովհետեւ քահանայ ես:

Քահանան, շարժուած կրօնական զգացմունքով, պատասխանեց.

- Իմ Տէրը փշեայ պսակ կրեց, իսկ նրա ծառան սիրով կ'ընդունէ պղնձէ թասը... Բայց միտքդ բեր, աղա, որ

վերելումը Աստուած կայ, որն այս բոլորը տեսնում է, որ մեր ամենիս տէրն է. Նա անպատիժ չի թողնի այն մարդուն, որը թափում է անմեղ արիւն: Ինչո՞ւ ես ի գուր տանջել տալիս մեզ: Իմ ընկերները սուտ չասացին, վանքումը ուրիշ ոչինչ չէ մնացել. ինչ որ կար, բոլորը տուեցինք ձեզ: Բոլոր գաղտնի պահարանները բաց արեցինք ձեր առջեւ: Եւ դուք այնքան անգութ եղաք, որ Բարդուղիմէոս առաքելալի սուրբ գերեզմանն էլ քանդեցիք, կարծելով թէ այնտեղ գանձ կայ թաքցրած: Ինչ որ կար, տարաւ Զալալէդդինը, նրանից լետոյ տասն անգամից ատելի քրոջերը մտել են այս վանքը... դուք վերջինն էք...

- Սուտ ես խօսում, կեղծաւոր շուն,- գոռաց գազանը. բերէ՛ք թաւը:

Քրդերից մէկը ունելիքով դուրս հանեց կրակի միջից կարմրած թաւը. քահանայի ալեգարդ գլուխը բաց արին, եւ պատրաստում էին հրաշէկ արախչինը նրա գլխին դնել: Աստուծոյ սեղանի սպասաւորը նահատակի համբերութեամբ սպասում էր բարբարոսական գործողութեանը: Նա անմոռնչ էր եւ լուռ. միայն նրա շրթունքները շարժում էին, եւ օրհասական տագնապի մէջ խոլ կերպով աղօթում էր...

Յանկարծ որոտացին ատրճանակներ, եւ սուրբ տաճարը վառօդի ծխով լցուեցաւ: Սարսափը տիրեց բոլորի վրայ: Քրդերից մի քանիսը գլորուեցան, ընկան, իսկ միւսներին բռնեցին զօրեղ բազուկներով եւ սկսեցին կապկապել: Այս բոլորը կատարուեցան մի քանի րոպէում եւ խորին լուռեան մէջ: Միայն քահանայի ձայնն էր լսելի լինում, որ ասում էր.

- Ի սէր Աստուծոյ, մի սպանէք, թողէք, ինչ որ կամենում են, թող անեն մեզ հետ. դրանց ձեռք մի՛ դիպցնէք. կը կոտորեն հայերին...

Ողորմելի քահանան, թէեւ չգիտէր, թէ ովքեր էին այն յանկարծահաս փրկիչները, բայց վախեւնում էր, որ

հայոց վանքի տաճարում կատարուելով այսպիսի սպանութիւններ, տեղային քորդերի վրէժխնդրութիւնը կը հրաւիրէին ամբողջ հայերի վրայ,- թէեւ քորդի սրտում մի այսպիսի կասկած երբեք ծնուել չէր կարող, թէ երկչոտ հայը կարող է մարդ սպանել...

Նոր եկաւորների երեսները բոլորովին կապած էին, միայն աչքերն էին երեւում: Նրանք հագնուած էին քորդի հագուստով եւ խօսում էին քորդի լեզուով: Թուով շատ չէին նրանք, բայց այնպէս անակնկալ վրայ տալով, կարողացան առաջիններից մի քանիսին սպանել եւ մնացածներին կապելով դուրս տանել: Ուր տարան յայտնի չէր: Միայն քառորդ ժամից լետոյ երկուսը կրկին վերադարձան, եւ արձակելով քահանայի ու նրա կիսակենդան ընկերների կապանքները, ասացին նրանց.

- Դեռ բաւական գիշեր կայ. մինչեւ արեւի ծագելը դուք կարող էք մօտենալ Պարսկաստանի սահմանին. այնտեղ սպահով կը լինէք: Այնտեղ կան պատրաստի ձիեր. բարձեցէ՛ք, ինչ որ հաւաքուած է այստեղ, որ պէտք է քորդերը տանէին. եւ դուք նստեցէք նրանց ձիաները, շուտով ճանապարհ ընկէ՛ք:

- Իմ ընկերների մէջ կեանք չէ մնացել,- ասաց քահանան:

- Մեզանից երկուսը ձեզ հետ կը գան,- պատասխանեցին անծանօթները:

Քահանան խոնարհուեցաւ եւ կամենում էր գրկել նրանց ոտքերը:

- Այդ հարկաւոր չէ,- ասաց նրանցից մէկը.- պատրաստուեցէք շուտ հեռանալու այստեղից:

- Ես չպէտք է գիտենամ, ո՞վ է ազատում մեզ,- հարցրեց քահանան:

- Ո՛չ, դու չպէտք է գիտենաս,- ասեցին նրան:

- Եւ ձեր ինչ ազգից լինե՞լը:

- Այս էլ պէտք չէ գիտե՞նալ:

Մի քանի բուպէի մէջ անծանօթները պատրաստեցին քրդերի ձիւները, որ կապած էին տաճարի մէջ եւ այնտեղ դիզուած իրեղէնները լցնելով խորջիւղների մէջ, կապեցին նրանց վրայ: Յետոյ կարմրած շամփուրներից վիրատրուած թշուառներին նստացրին բեռների վրայ եւ ճանապարհ դրին:

Քահանան դէռ իր ձին չհեծած, կրկին անգամ մօտեցաւ անծանօթներին եւ ասաց.

- Գո՞նէ թոյլ տուէք, օրհնեմ ձեզ:

- Այդ եւս հարկաւոր չէ,- ասաց նրանցից մէկը,- միայն դու պատասխանիր, ինչ որ կը հարցնեմ քեզ:

- Հարցրէ՛ք:

- Այս վանքի գիղղումը ոչ ոք չէ՞ մնացել:

- Մի հոգի էլ չկայ:

- Ի՞նչ եղան:

- Մի մասը գաղթեց դէպի Պարսկաստան, մի մասը կոտորեցին, մի մասն էլ գերի տարան:

- Դու ճանաչո՞ւմ էիր այս գիղղում ուէս Յ... անունով մէկին, որ տանուտէր էր:

- Ըճանաչում եմ. ես ինքս վանքի գիղղի քահանան եմ:

- Գիտե՞ս, ի՞նչ եղաւ նրա ընտանիքը:

- Տանուտէրին սպանեցին. որդիքը տանը չէին, ազատուեցան, բայց աղջկան տարան քրդերը:

Վերջին խօսքը կայծակի նման դիպաւ անծանօթի սրտին. նա մի քանի բուպէ շփոթութեան մէջ մնաց, յետոյ հարցրեց.

- Եթէ ասէիր ինձ՝ ո՛ւր տարան, կամ ի՞նչ ցեղից էին քրդերը, քեզանից շնորհակալ կը լինէի:

- Թէ ուր տարան, այս եւս ասել չեմ կարող. բայց տանողները շիշակների ցեղիցն էին. Չօլախ-Ահմէի մարդիկը:

- Բառական է,- վերջացրեց անծանօթը:- Հիմա կա-

րող էք գնալ:

Քահանան իր ընկերների հետ հեռացաւ: Երկու հոգի անծանօթներից տարան նրանց ճանապարհ դնելու մինչեւ պարսից սահմանը: Վանքի տաճարի մէջ մնացին տասներկու հոգի անծանօթներից: Այն ժամանակ նրանցից մէկը բաց արեց իր կապած դէմքը, երեւի, փոքր ինչ ազատ շունչ առնելու համար: Եւ դեռ վառուող խարոյկի լուսով կարելի էր տեսնել Սարհատի մետելի նման գունաթափուած երեսը...

Նա նստեց կրակի մօտ մի փոքր հանգստանալու համար իր հոգեկան խոտվութիւններից: Նրա միւս ընկերները կտրատում էին ահագին վայրենի խոզի մարմինը, անց էին կացնում իրանց հրացանների սումբաների վրայ, եւ խորովում էին. միայն Մըսոն իր կարեկցական աչքը չէր հեռացնում իր տիրոջ երեսից, եւ կարծես, աշխատում էր կարդալ այն սպանուած դէմքի վրայ ինչ որ պեկոծում էր նոյն ժամին նրա վշտահար սիրտը:

Անբախտ երիտասարդ, նա ուներ մի մխիթարութիւն միայն, նրանից եւս զրկուեցաւ: Նա յոյս ուներ այստեղ, այս վանքի մօտակայքում գտնել այն նազելի արարածին, որին պատկանում էր իր սիրտը, որին միայն սիրում էր իր համար աղէլի աշխարհի մէջ: Բայց նա չկար, մի դառն վիճակով անհետացել էր նա...

Քաջերի սրտում, կանանց վերաբերեալ, բացի սերից, կայ եւ մի ուրիշ զգացմունք, որին բաւական անհամապատասխան բառերով կոչում ենք նախանձ, խանդ, դէրաթ.- դա այն զգացմունքն է, որ ցամաք խօսքերով բացատրել անկարելի է: Դա կնոջ նուիրագործութիւնը լարգելու մի կիրք է, որի համար Հելլենները ամբողջ տաւր տարի կոտեցան Տրոյիայի պարիսպների տակ:

Սարհատը չէր վշտանում այն պատճառով միայն, որ կորցրել էր իր սիրելի էակը, այլ առաւել նրա համար,

որ նա այժմ գտնուում էր անհարազատ եւ անմարտուր ձեռքերում... Բայց ո՞րքան այնպիսի անմեղ արարածներ նույն վիճակին էին ենթարկուել. նրանց համար ո՞վ էր հոգացողը: - Գուցէ ծնողքը, անբախտ հայրն ու մայրը, եթէ կենդանի էին թողել նրանց: Բայց հոգո՞ւմ էր ազգը, հայ ժողովուրդը: Ոչ. դրա համար պէտք է հելլենական նախանձախնդրություն ունենալ...

Մտնելով վանքի տխուր կամարների ներքոյ, Սարհատի սրտում կրկին բաց եղան հին-հին վերքերը: Այս սրբարանը խիստ խորին յիշատակներով կապուած էր նրա հոգու հետ: Այստեղ անցուցել էր նա իր մանկութեան ամենաթանձագին տարիները. այստեղ յանձնել էին նրան աղօթող արեղանների հսկողութեան ներքոյ ուսանել՝ ինչ որ կրօնը եւ սուրբ գիրքը ներշնչում է մարդու մէջ, ինչ որ հանգցնում է վառ զգացմունքը, մեղցնում է հոգին, բթացնում է միտքը... Եւ միեւնոյն վանքի պարիսպների մօտ մի գեղեցիկ հրեշտակ ոգետրեց նրան սրբազան լաիշտակութեամբ. նա կրկին կենդանացրեց վանական ժանտախտից մեռած սիրտը, եւ փրկարար ձեռքով խաւարից դուրս քաշեց նրան եւ ձգեց լոյս աշխարհ... Իսկ այժմ չկար այն հրեշտակը...

Մինչ թշուառ երիտասարդը ընկղմուած էր իր տխուր մտախոհութիւնների մէջ, նրա ընկերները կազմել էին մի ճոխ սեղան, որ յիշեցնում էր Հոմերոսի հերոսներին: Գինին անագին գաւաթներով պատտում էր ձեռքից ձեռք. եւ խորովածը արհմաթաթախ դուրս էին քաշում շամփուրներից: Նրանցից ոչ ոք չէր ուզում վրդովել Սարհատի ողբալի մտայուզութիւնը, եւ այս պատճառով չէին հրաւիրում իրանց հետ սեղանակից լինելու: Բայց նա արթնացաւ, երբ Դալի-Բաբան, բաժակը ձեռին կանգնած եւ, երեսը դէպի տաճարի բեմը դարձրած, ճառում էր այս խորհրդաւոր խօսքերը.

«Ո՛վ հայրեր, ո՛վ պապեր, այս գաւաթը խմում եմ, բայց առանց նուիրելու ձեր ոսկորներիս: Եթէ դուք այս վանքերի տեղ, որոնցմով լիքն է մեր երկիրը, բերդեր չի-նէիք. եթէ դուք սուրբ խաչերի եւ անօթների փոխարէն, որ սպառեցրին ձեր հարստութիւնը, զէնքեր գնէիք. եթէ դուք այն անուշիտութեանց տեղ, որ խնկում են մեր տաճար-ներում, վառօդ ծխէիք, այժմ մեր երկիրը բախտաւոր կը լինէր: Այլ եւս քուրդերը մեր երկիրը չէին քանդի, մեր որ-դիքը չէին կոտորի եւ մեր կանաչը չէին լափշտակի... Այս վանքերից ծագեց մեր երկրի կործանումը, նրանք խլեցին մեր սիրտը ու քաջութիւնը. նրանք ձգեցին մեզ ստրկու-թեան մէջ, սկսած այն օրից, երբ Տրդատը թողեց իր սուրը եւ թագը, առաւ խաչը եւ մտաւ Մանիայ այրը ճգնելու հա-մար... Ո՛վ հայոց հին աստուածներ, ո՛վ Անահիտ, ո՛վ Վա-հագն, ո՛վ Հայկ, նուիրում եմ այս բաժակը ձեր սուրբ լիջա-տակին, դո՛ւք փրկեցէք մեզ»...

Այսպէս այս սարսափելի մարդը, որ մի ժամանակ քահանայ էր, իսկ այժմ արագակ, դուրս էր թափում իր սրտի դառնութիւնները գինու բաժակի վրայ, որով ամէն մարդ ուրախ է լինում:

Երբ նա վերջացրեց, վեր կացաւ մի ուրիշ արագակ, որին կոչում էին Քիթաբ-Դալըսը (գրքից խելագարուած), որ մի ժամանակ մանկավարժ էր, իսկ այժմ մտել էր Սար-հատի արիւնախում խումբի մէջ: Նա հետեւելով Դալի-Բաբայի ոճին, այսպէս սկսեց իր տօաստը.

«Խմում եմ այս բաժակը առանց նուիրելու ձեզ, ով գիր եւ դպրութիւն, որովհետեւ դուք չտուիք մեզ այն, ինչ որ պահանջում է կեանքը եւ իրական աշխարհը: Դուք լցրիք մեր գլուխը ունայն, վերացական ցնորքներով: Դուք չծանօթացրիք մեզ մարդկային պահանջների հետ եւ չտուիք այն, որ պէտք էր ապրելու եւ հանգիստ ու բախ-տաւոր ապրելու համար: Դուք անելի զարգացրիք մեր մէջ

սեւ նախապաշարմունքը եւ փակեցիք մեր աչքերը լույսը եւ ճշմարտութիւնը տեսնելու համար: Դուք մեզանից դիակներ պատրաստեցիք, որոնց մէջ մեռած է ամէն մարդկային բարձր եւ վսեմ զգացմունք: Դուք անելի պնդացրիք մեր ստրկութեան շղթաները եւ վարժեցրիք տանել բռնութեան ծանր եւ անպատիւ լուծը: Ձե՛զ եմք պարտական, ով գիր եւ դպրութիւն, մեր այժմեան դժբախտութիւններով, դուք չտուիք մեզ առողջ միտք եւ առողջ գաղափար, եւ զորկելով մեզ ճիշդ եւ իրական գիտութիւնից, զրկեցիք եւ կեանքից... Ուրեմն, թո՛ղ անիծուի մեր մամուլը, որ իր մրով անելի մրտտեց մեր սիրտը, միտքը ու հոգին... Եւ թո՛ղ կեցցեն այն գրիչները, որ նոր հոգի կը ներշնչեն մեզ, որ կը նորոգեն մեր սպառուած ուժերը եւ կը ծանօթացնեն կեանքի իրական պէտքերի հետ եւ կը պատրաստեն մեզ մարդ շինել, մարդկային բոլոր կատարելութիւններով»:

Այսպէս էր խօսում այն մարդը, որին կոչում էին «գրքից խելագարուած», որին գրքերը յիմարութեան մէջ էին ձգել, - իսկ այժմ զգաստացել էր:

Այս բոլորը լսում էր Սարհատը, տխո՛ւր համակրութեամբ էր լսում նա, եւ այս խօսքերը, կարծես, անժամանակ մի նրան մոռանալ տուին իր ցաւը, որ այնպէս սաստիկ տանջում էր նրան: Եւ նա թողեց այն նազելի անհատը, որի համար միայն մտածում էր, եւ սկսեց ընդհանուրի վրայ խորհել: Սիրուհու մասնատր սէրը կորաւ անբախտ եւ օգնութեան կարօտ ժողովրդի սիրոյ մէջ, որի դատերը ու կանաչքը նոյնպէս գերութեան մէջ էին գտանում: Եւ այս պատճառով նա խիստ սառնութեամբ ընդունեց Մըստոյի խօսքերը, որ նա մօտենալով նրան, լուրջեամբ ասաց.

- Թո՛ղ իմ տէրը չտանջէ իր սիրտը. Մըստօն շատ հոտառութիւն ունի. եթէ ծովի խորքումն լինի «նա», կը գտնէ նրան, եւ եթէ երկինքը բարձրացած լինի, ցած կը բերէ:

Սարհատը ոչինչ չպատասխանեց եւ տեսնել անգամ չկարողացաւ, որ իր հաւատարիմ ծառան աննկատելի կերպով անհետացաւ վանքից...

Փ.

Յուլիս ամիսը վերջանալու մօտ էր: Դժբախտ Բալազդըը քրդերից, բաշիբօզուկներից պաշարուելով, քանդուելով, կողոպտուելով, եւ իր թշուառ բնակիչները սրի բերանում ու գերութեան մէջ կորցնելուց յետոյ, կրկին ոռուսաց ձեռքն էր անցել: Սուլէյման փաշան յետ էր մղուել: Ջալալէդդիհի հրոսակը ցրուած էր, եւ հարուստ աւարով ամէն մարդ իր տեղը դառնալու վրայ էր: Հին Բագրեւանդի ամբողջ գաւառը եւ պատմական Վաղարշակերտը բոլորովին դատարկացել էին իրանց հայ բնակիչներից: Ալաշկերտցի գաղթականները Երեւանի նահանգում մութացկանութիւն էին անում եւ նրանց թողած անդակները դէռ ծխում էին մոխրի միջից...

Երեկոյեան վերջալոյսը դէռ ճառագայթում էր սարերի գագաթների վրայ:

Մի տղամարդ միայնակ եւ դանդաղ քայլերով գնում էր լեռնային անձուկ ճանապարհով եւ խուլ-մելամաղձական ձայնով երգում էր մի տխուր մեղեդի: Նա գնում էր անվճռական ընթացքով, կարծես, ականայ ընտրել էր այն ուղին եւ բոլորովին վստահ չէր, թէ նա կը հասնէր այն նպատակին, որին դիմում էր ամենայն անձնօրութեամբ: Յանկարծ նրա ետեւից լսելի եղաւ մի ձայն.

- Ո՞վ եւ. յետ քաշուի՞ր:

Ծանապարհորդը դադարեց երգելուց, հրացանը ուսից վեր բերեց, եւ յետ նայելով, տեսաւ, որ գալիս էր մի ձիաւոր: Նա պատասխանեց.

- Անցի՞ր:

Ձիաւորը մօտեցաւ, ողջունեց եւ ապա հարցրեց.

- Բարի լինի. ո՞ր այդպէս:

- Բարի է, փառք Աստուծոյ,- պատասխանեց ճանապարհորդը:- Ես Ջաֆար-բէկի հովիւն եմ, մեր չափրները շատ հեռու չեն այստեղից. մեր մատակներից մէկը այս երեկոյ կորաւ. պտոռւմ եմ:

Յետոյ նա հարցրեց ձիաւորին.

- Դու ո՞ր այդպէս, Աստուած յաջողի, գնում ես:

- Օէլիսի բանակը, ճամակ եմ տանում:

- Ումի՞ց:

- Սուլէյման փաշայից: Բաները վատ են գնում Ղարսի մօտ: Փաշան կանչեց ու ասաց. «Ո՞վ կը լինի, որ այս ճամակը երկու օրում հասցնի շէյխին, կը ստանայ մի լաւ փէշքաշ ու խալաթ»: Ես մօտեցայ, գրոյխ տունցի ու ասացի. «Ձեր ոտքի հողը լինե՛մ. ես կը հասցնեմ, իմ արաբացի Աժոյզը ծոփ նման է թռչում»: Նա ձեռքը քսեց մէջքիս, «էֆէրի՛մ», ասաց եւ տունեց ճամակը:

- Հիմա ո՞րտեղ է շէյխը:

- Ես հարցրի, ինձ ասացին, այստեղ մօտիկ Ղանլի-Դարայում (արիւնտ ձոր) է իջեւանել,- պատասխանեց ձիաւորը:- Ի՞նչպէս է, որ դու չես իմանում:

- Մարի հովիւը ո՞րտեղից կարայ իմանալ այս բաները. տեսնում ես, ամէն օր գալիս են, գնում են, մարդ չի իմանում, ի՞նչ խաբար է:

- Կրակ ունե՞ս,- հարցրեց ձիաւորը,- չախմախիս քարը կորել է, ամբողջ օր չեմ ծխել, գրոյխս դդում է դարձել:

- Կը գտնուի,- պատասխանեց առաջինը, եւ ծոցից դուրս բերելով հրահան ու արէթ, սկսաւ զարկել կայծքարին:

Ձիաւորը կռացաւ, մօտեցրեց չիթուխը եւ նա վառած արէթը դրեց ծխախոտի վրայ: Նոյն միջոցին նա առիթ ունեցաւ լաւ գննել ձիաւորի դէմքը: Նա շնորհակալութիւն յայտնեց, եւ ծխելով, քշեց իր ձին:

Տասը քայլ հազի հեռացել էր ձիաորը, նրա ետեւից գոռաց հրացանը, եւ ողորմելին գլորուեցաւ ձիուց ցած: Ձին խրտնեցաւ եւ ճանապարհից դուրս եկաւ, իր հետ քարշ տալով դիակը, որի մի ոտը մնացել էր ասպանդակի մէջ: Ձին երկար վազվզում էր աւելի եւ աւելի կատաղելով, մինչեւ թամբը շուտ եկաւ փորի տակը, եւ նա կանգնեց: Այն ժամանակ եղեռնագործը մօտեցաւ, բռնեց ձիուն եւ սկսեց որոնել սպանուածի ծոցերը, գրպանները, որի մարմինը սաստիկ զարկուելով քարերին, բոլորովին ջարդուփշուր էր եղել: Նա գտաւ նամակը, որի հասցէն գրած էր շէյխի անունով, թաքցրեց իր ծոցի գրպանում, դիակը ձգեց մի փոսի մէջ, լետոյ ուղղելով սպանուածի ձիու թամբը, նստեց վրան, եւ սկսեց վազեցնել դէպի Ղանլի-Ռարայ, ուր գտանում էր Ջալալէդդինի բանակը:

Նա հասաւ շէյխի բանակը, երբ արեւը մտել էր. բայց մուտը դեռ բոլորովին չէր պատել աշխարհը: Նամակը նա հանեց իր ծոցից եւ խրեց գլխի չալմայի փաթաթի մէջ, այնպէս որ, նամակը կիսով չափ երեւում էր: Նա, որպէս սովորաբար ծրարում են նամակները արեւելքում, մի երկայն խողովակաձեւ գալարուած թուղթ էր, որի մէջտեղից գօտիի նման փաթաթել էին մի ուրիշ թղթի կտոր եւ կնքել էին:

- Ի՞նչ մարդ ես,- հարցրեց նրանից բանակի պահ-նորդներից մէկը:

- Սուրհանդակ,- պատասխանեց նամակաբերը եւ համարձակ քշեց իր ձին դէպի շէյխի վրանը:

Այդ մարդը Մըստօն էր:

ԺԱ.

Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքի սարսափելի անցքից լետոյ, գիշերը վանքում մնալով, իսկ առաւօտեան դեռ արեւը չձագած այնտեղից հեռանալու ժամանակ,

Սարհատը նոր նկատեց, որ Մըստօն չկար: Նրա ընկեր-
ները կասկածանքի մէջ ընկան, մի գուցէ պատանի քորդը
մատնէր նրանց: Նա այնքան խորամանկ էր եւ յանդուգն,
որ ամէն բան սպասելի էր նրանից:

- Ես Մըստոյի ազնուութեան վրայ կասկածել չեմ
կարող,- ասաց Սարհատը,- եւ անելի այն պատճառով, որ
նա քորդ է: Բորդը կեղծ մարդ չէ, թէ՛ թշնամութեան մէջ,
թէ՛ քարեկամութեան մէջ նա իր գոյնը չէ փոխում:

Բայց Մըստօն ամբողջ երեք օր չերեաց: Յետոյ
լայտնուեցաւ նա:

- Գտայ,- եղաւ նրա առաջին խօսքը, փաթաթուելով
Սարհատի վզին:

- Ո՞ւմ գտար,- հարցրեց Սարհատը շփոթուելով:

- Ապլիին. նրան, որին դու սիրում ես:

Սարհատը ուրախութիւնից մի տեսակ արբեցու-
թեան մէջ ընկաւ:

Մըստօն մի ըստ միոջէ սկսեց պատմել իր հանդի-
պելը փաշայի սուրհանդակի հետ, նրան սպանելը, յետոյ
նամակն առնելով, եւ ինքն սուրհանդակ ձեւանալով, շէյ-
խի բանակը գնալը եւ այնտեղ գերի աղջկանց թողում Աս-
լիին գտնելը:

- Դու հաստատ գիտե՞ս, որ նա շէյխի բանակումն է,-
հարցրեց Սարհատը վրդովուած ձայնով:

- Ինչպէս չգիտեմ, աչքովս տեսայ, հետը խօսեցի,-
պատասխանեց Մըստօն ուրախ կերպով:

- Նա ճանաչե՞ց քեզ:

- Հէնց որ տեսաւ, իսկոյն ուզում էր վազել ինձ մօտ.
Ես նշան արեցի, նա զգուշացաւ:

- Ի՞նչպէս կարողացար տեսնել նրան:

Մըստօն պատմեց, թէ երբ նամակը տուեց շէյխին,
նա հրամայեց մի օր սպասել, մինչեւ ինքն իր իշխանների
հետ խորհուրդ կ'անի եւ պատասխանը կը գրի: Նրան

տեղ տուեցին շէշի վրանի մօտ եւ հրամայեցին կերակրել: Այն ժամանակ նա գտաւ «իրանցից» մէկին, որը կրօնով եզիդի է, որին առաջուց ճանաչում էր: Նա աչքն շէշի մերձաւոր սպասաւորներից մէկն է, որ նրա համար չի բուխ լցնում: Այդ մարդը Մըստոյին տարաւ իր մօտ, եւ որպէս իր կրօնակցին ու հայրենակցին, սկսեց հիւրասիրել: Մըստօն կարող էր նրան հաւատալ, որպէս իր վաղեմի բարեկամին, եւ խնդրեց ցոյց տալ իրան գերիները, եւ նրանց մէջ գտաւ Ապիին: Յետոյ նրան յայտնեց իր խորհուրդը, ասելով, թէ եկել է գողանալու այն աղջկան, թէ այն աղջիկը իր տիրոջ նշանածն է, որին շատ սիրում է: Մըստոյի հայրենակիցը խոստացաւ ինքը ծածուկ դուրս բերել աղջկան բանակից եւ յանձնել ում որ կ'ասի նա:

Սարհատը խորին ապշութեամբ լսում էր այս պատմութիւնը, դժուարութեամբ հաւատալով իր ականջներին: Նա հարցրեց.

- Դու հաւատո՞ւմ ես, որ քո հայրենակիցը կը կատարէ իր խոստմունքը:

- Եզիդին շուտ չէ խոստանում, բայց երբ խօսք տուեց, կատարում է իր խօսքը,- պատասխանեց Մըստօն մի առանձին հպարտութեամբ:

Յետոյ նա անլացրեց, թէ մի գաղտնիք, որ իրան առաջուց յայտնի էր այն մարդու վերաբերութեամբ, անելի ատիթ է տալիս հաւատալ նրա խոստմունքին: «Այդ մարդու եղբօրը,- ասաց Մըստօն,- մի քանի տարի առաջ սպանել տուեց շէշը. հիմա նա մտել է շէշի մօտ որպէս սպասաւոր, որ կարողանայ իր եղբօր վրէժը առնել: Ծէշը չէ ճանաչում, թէ նա սպանուածի եղբայրն է կամ կրօնով եզիդի է»:

- Այսպիսի մարդու հաւատալու է,- համոզուեցաւ վերջապէս Սարհատը:- Բայց նա ի՞նչպէս կարող է նրան

լին ինքը դուրս կը գայ բանակից: Մըստօն քիչ խելք չունի, ամէն բան կարգադրել է, ինչ որ պէտք է: Մենք այս գիշեր պէտք է պատրաստ լինենք բանակից փոքր ինչ հեռու մի ձորի մէջ, այնտեղ մի հին տանձենի կայ, նրա մօտ: Ասլին կը գայ այնտեղ եւ մեզ կը գտնի:

- Գերիների թիւը շա՞տ է,- հարցրեց Սարհատը մի փոքր մտածելուց յետոյ:

- Հարիւրի չափ կնիկներ ու աղջիկներ ինքը շէյխը ընտրել է իր համար, մի բանի վրաններ լիքն են, որ կազմըսած են իր վրանի մօտ:

- Միս քողերը նոյնպէ՞ս ունեն:

- Մարդ չկայ, որ մի բանի հատ բերած չլինի, շատերին վաճառում են. ուշնեցի հրեաները գնում են, որ տանեն կրկին հայերի վրայ ծախսեն: Ծատ էժան է, մի աղջիկը մի արծաթ մէջիդիայով (1 ոտբլի 20 կոպ.) կարելի է առնել:

Սարհատի մի փոքր պայծառացած դէմքը կրկին մթնեց, կրկին տիրեցին նրա սրտին դա՛ոն ցաւերը...

Այս խօսակցութիւնները Մըստոյի եւ իր տիրոջ մէջ անց էին կենում առանձին, հեռացած մի փոքրիկ աղբիւրի մօտ, որ բխում էր լեռնային ապարածի ճեղքից: Նոյն ժամուն նրա ընկերները պակաս էին ատլի հեռու, խոտերի վրայ, գիշերային արշաւանքից հանգստանալու համար: Սարհատը մօտեցաւ նրանց, զարթեցրեց, եւ հաղորդելով Մըստոյի բերած լուրերը, յայտնեց, թէ ինքը պէտք է գնայ դէպի Ջալալեդդինի բանակը:

- Մենք քեզանից չենք բաժանուի,- պատասխանեցին ընկերները:

ԺԲ.

Ղանլի-Դարան, որ նշանակում է արիւնոտ ձոր, արծանի է իր կոչմանը իր մէջ գործուած բազմաթիւ արիւն-

հեղուքեանց պատճառով: Այդ ասագակաց որքը վկայ է եղել հազարաւոր սարսափելի եղեռնագործութիւնների. այնտեղից ոչ մի քարաւան եւ ոչ մի ճանապարհորդ չեն վստահանում անցկենալ, այնտեղ միայն ասագակները առանձնանում են իրանց յափշտակութիւններից յետոյ: Այնտեղ էր դրել եւ շէյխը իր բանակը Բայազէդի դժբախտ անցքից յետոյ, երբ նա հեռացաւ պատերազմի դաշտից:

Այդ ձորի միջով հոսում էր Տիգրիսի վերին ճիւղերից մէկը, որին տեղացիք կոչում են Նըհէլ. դա բաժանում է Ադրակայ գաւառը Ջօլամերիկից: Գետի ափի մօտ, մի կանաչազարդ տափարակի վրայ, մի գիշեր հարիւրաւոր տեղերում վառում էին փոքրիկ խարոյկներ, որոնց շուրջը նստաւել էին զինուորուած քրդեր, խօսում էին, ծխում էին, ծիծաղում էին, երգում էին, եւ երբեմն նայում էին կերակուրի կաթսաներին, որ դրած էին խարոյկների վրայ, կամ դարձնում էին մսի մեծ-մեծ կտորները, որ ձգել էին կարմրած ածուխների վրայ խորովելու համար: Ամէն տեղ երեւում էր ուրախութիւն, որ արտայայտւում էր կատաղի գուարճութիւններով: Վրանների մէջ ճրագներ չէին երեւում, ամբողջ բանակը լուսաւորուած էր խարոյկների լուսով: Բայց մի վրանում միայն ճրագներ կային. դա Ջալալէդդինի փառաւոր վրանն էր:

Բանակից հեռու, մի նեղ ձորի մէջ, որ զոգաւորուելով բաժանում էր Ղանլի-Դարայից, թմբուկի ձայն էր լսում, եւ քրդի զուռնան հնչում էր «ջանիմանի» եղանակով: Նոյն ժամուն մի խումբ ձիաւորներ անցնում էին այն կողմից, որտեղից լսելի էր լինում վայրենի նուագածութիւնը:

- Այստեղ մի բան կայ,- ասաց նրանցից մէկը հազիւ լսելի ձայնով:

... Եւ նրանք - աստաստեանեց մի

- Գնանք:

Ձիաւորները դարձրին իրանց ձիերի գլուխները դէպի այն կողմը: Նեղ շաւիղը, որ տանում էր այն կողմը, տեղ-տեղ կորչում էր մացառների եւ միւր միւսի հետ հիւսուած պատաստուկ թփերի մէջ: Ձիով անհնար էր անցնել: Նրանք ցած իջան ձիերից, տունցին մէկին պահելու, եւ միւսները առաջ գնացին: Մի քանի բուռից յետոյ նրանք գտանում էին մի փոքրիկ բլուրի գագաթի վրայ, որտեղից բացուեցաւ նրանց առջեւ մի այսպիսի տեսարան.

Մի տարապետի պարահանդէս էր այդ, որի նմանը երբեք Ռոմիսիոսը չէ երեւակայել իր բաքոսական բլուր անբարոյականութեամբ: Մի կողմում թմբուկները եւ գունաները ածում էին, մի կողմում պար էին բռնել այն ձեռով, որ մեզանում կոչում է եալլի, իսկ քողերը կոչում են գունադ: Պարում էին կանայք: Նրանք բազմաթիւ էին, եւ միւր միւսի ձեռքից բռնած, կազմել էին մի երկայն շարք, որ շղթայի նման պտտուելով, ձեւացնում էր մի մեծ բլուրակ: Բոլորակի մէջ տեղում ցցած էին երկայն ձողեր, որոնց գլուխների վրայ վառում էին ջահեր: Նաթի մէջ թաթախած ցնցոտիքը բոցավառում էին եւ իրանց ծիրանի շառաւիղներով լուսաւորում էին պարող կանանց գունաթափուած երեսները: Ջահերի մօտ, բլուրակի միջնավայրում, նստած էին տղամարդիկ եւ դժոխային ոգեւորութեամբ նայում էին կանանց մերկ շղթայակապի վրայ, որ անդադար շրջում էր նրանց շուրջը:

Երեւում էր, որ այդ ողորմելի արարածները ականաչ եւ ստիպմամբ յանձն էին առել այդ խայտառակ պարահանդէսը: Ամօթը, անպատուութիւնը նրանց այն աստիճան մոլեգնութեան մէջ էին ձգել, որ իրանց կատաղութիւնը խելագարութեան էր հասնում: Նրանց աչքերում վառում էին բարկութեան բոցեր, շրթունքները դողդողում էին տենդային անհանգստութեամբ եւ գունաթափ

երեսների վրայ երևում էին սուկայի ցնցումներ: Ծառերը նրանցից այնքան թուլասիրտ էին, որ չէին դիմանում անտանելի ցախն, եւ ուշաթափ լինելով, ցած էին գլորում: Իսկ այդ բոլորը, որ մարդկային խղճի վրայ կարող էր ազդել գութ, որ կարող էր ամէն մի սիրտ, որքան եւ քարացած լինէր նա, մեղմացնել եւ լցնել նրան առաքինական զգացմունքներով դէպի տկար եւ գեղեցիկ սեռը,- ընդհակառակն, ատելի բորբոքում էր գերիջների վայրենի կրքերը եւ ատելի գրգռում էր նրանց անասնական ոգեւորութիւնը:

Պարը շարունակում էր իր բոլոր դժոխային խաղարկութեամբ: Մերկ կանանց շարքը անդադար պտըտում էր թմբուկների եղանակով: Տղամարդիկ նրանց բոլորակի միջավայրում նստոտած, երգում էին, ծափահարում էին, գոռում էին եւ գոչում էին, եւ հերոսներից ամէն մէկը երբեմն իր թաշկինակը ձգում էր հաւանած կնոջ վրայ, եւ իսկոյն սրտերի հակառակ մի զուգը,- մի հրեշտակ եւ մի դէ,- առանձնանում էր մերձակայ թիերի մէջ:

Մարդկային անգթութիւնների մէջ չկայ մի ատելի սարսափելի բան, քան թէ այն, երբ անմեղ ողջախոհութիւնը զոհում է կատաղի բռնաբարութեան: Այսպիսի անգթութեան մէջ ընդունակ է մարդը միայն, բայց զազանները եւ անասունները ատելի բարոյական եւ իրանց էգերի վերաբերութեամբ:

Մինչ զիշերային մթութեան մէջ, ջահերի լուսաւորութեան հանդէպ կատարում էին այդ անամօթ զուարճութիւնները, բլուրի գագաթից անլայտ մարդերի մի խումբ խորին զգուանքով դիտում էր բոլորը: Ընթերցողը արդէն զուշակէց, թէ ովքեր էին դրանք:

- Պէտք է վրայ տալ,- ասաց Սարհատը:

- Ծառ եւն անհիծածները,- ասաց Դալի-Բաբան:

- Միեւնոյն է, եթէ մեզ պէտք էր մի օր մեռնել, լաւ է,

Արեւիկա Կարսնոստ:

- Բայց դու կը կորցնես Ապիիճ, որի համար եկել ես, -
ասաց Դալի-Բարան:

- Այս կնիկներից ամէն մէկը նոյնքան մեր ցաւակցութեան արժանի է, որքան Ապիճ, - պատասխանեց Սարհատը:

Ազնի տրիտաւարըը մոռացաւ իր անձնական սէրը, նրան գրաւում էր այժմ կնիկների վիրատորուած եւ անարգուած պատիւը:

- Պէտք է յանկարծ վրայ տալ, - ասաց Դալի-Բարան, - եւ աշխատել առաջ ջահերը խորտակել. խաւարի մէջ անելի հեշտ կը լինի գործը:

- Երկինքն էլ մեր բախտից ամպում է, ահա լուսինը այլեւս չէ երեւում, - նկատեց Քիթաբ-Դալիսիճ:

- Կոռեցէք սրերով միայն, - խորհուրդ տուեց Սարհատը, - հրացան գործիքներով աղմուկ կը բարձրացնէք, բանակը շատ հեռու չէ այստեղից. թող ձայնը այնտեղ չհասնի:

Քրդերի մօտ էլ չկային հրացան գործիքներ. նրանք, որպէս իրանց տանը, վեր էին առել թրեր եւ դաշույններ միայն, եւ այնպէս հեռացել էին բանակից, ամէն միւր իր հետ բերելով իր զոհը:

Այդ միջոցում Մըստոյի դրութիւնը անտանելի էր. նա տեսաւ, որ Սարհատը բոլորովին մոռացաւ Ապիիճ, բոլորովին թողեց այն նպատակը, որի համար եկել էր: Նա տեսաւ, որ այժմ իր սիրելի տէրը ձեռնարկում էր մի այնպիսի յանդուգն եւ վտանգաւոր գործի, որից հազիւ կարող էր ողջ դուրս գալ: Ի՞նչ անել. մնալ նրա մօտ, նրա հետ միասին կոռել եւ նրա հետ մեռնել. այդ շատ էր ցանկանում բարի Մըստօն: Բայց միւս կողմում, մի աղջիկ, մի նազելի հրեշտակ, որին այնքան սիրում էր Սարհատը, որին ինքը վաղուց էր ճանաչում, որ այժմ գտանում էր շէյխի բազմաթիւ գերի հարեմականների մէջ, եւ այդ

թշուառը նույնպէս օգնութեան կարօտ էր, նույնպէս պէտք էր ազատել նրան: Դէպի ո՞րը դիմել: Մի կողմում կանգնած էր իր մանկութեան ընկերը, միւս կողմում՝ նրա սիրուհին: Նա ընտրեց վերջինը, եւ առանց յայտնելու Սարսափեւորին միայնակ դիմեց դէպի շէյխի բանակը:

Նրա գնալուց յետոյ անակնկալ յարձակումը կատարուեցաւ կաշճակի արագութեամբ: Ջահերը իսկույն խորտակուեցան: Ջորի մէջ տիրեց ընդհանուր խաւարը խորին զարհուրանքի հետ: Սարսափելի կոտորածը սկսուեցաւ:

Խիստ ահոելի բան է ձեռնամերձ կոիւր, մանաւանդ նեղ տեղում, այն եւս գիշերային խաւարի մէջ: Մի այսպիսի օրհասական կոտում սուր երկայքը սուկայի գործ է կատարում մարդկային մարմնի հետ: Կենդանի մարդը մահ գգեցած, կոտում է մահ գործելու համար:

Մի քանի ժամ կոիւր երկու կողմից եւս շարունակուում էր գազանային յամառութեամբ: Ընդհանուր խոռվութեան մէջ շատ անգամ ընկերը իր սուրը ընկերի կողքն էր մխում: Յուսահատական դա՛ոն աղաղակները խառնուել էին գէնքերի շաշիւնի հետ: Թէ սպանողը եւ թէ սպանուածը շաղախուած էին տաք արիւնի մէջ: Դիակները ոտքերի տակ աւելի եւ աւելի խորտակուում էին:

Ջորը կրկին լուսատրուեցաւ: Լուսինը դուրս եկաւ մոխրագոյն ամպերի ետեւից, կարծես, ցանկանում էր ականատես լինել մի գեղեցիկ գործի: Նույն միջոցում հանդիսացաւ մի սրտաշարժ տեսարան: Մերկ կանանց խումբը բաւական էր, որ հասկացաւ, թէ կոիւր իրանց ազատութեան համար է. նրանք կատաղի ֆուրիաների նման իրանք էլ խառնուեցան կոռի մէջ: Սարսափելի բան է կնոջ մոլեգնութիւնը, երբ առաջ է գալիս անձնական վրէժ-խընդրութիւնից: Այսպիսի բոպէներում կինը մոռանում է իր կնութիւնը. նա դառնում է մահուան հրեշտակ եւ սկսում է իր ձեռքը մխել այն սրտի մէջ, որը անարգաբար ոտքի տակ

տուեց իր պատիւը: Այն կանայքը, որ մի քանի ժամ առաջ, բռնութեան կոպիտ ձեռքից առիպուած, յանձն էին առել մի ցած պաշտօն, այժմ, երբ նրանց ականջներին հնչեց ազատութեան ձայնը, խլեցին իրանց ոտքերի տակ ընկած գերիշների զէնքերը եւ սկսեցին կոտորել կենդանի մնացած գազանների: Պատուի զգացումները սկսեց պատերազմել անասնական կրքերի հետ. հրեշտակը դեւերի հետ...

Լուսինը կրկին մտաւ ամպերի տակ եւ գիշերային խաւարը քաշեց իր սեւ վարագոյրը: Տեսարանը ծածկուեցաւ մթութեան մէջ...

Վանայ ծովակի արեւմտեան ափերի մօտ, Սիփան լեռան ստորոտներում, մի փոքրիկ վտակի կանաչազարդ եզերքի մօտ, երեսում էին խաշմարածների մի քանի չադրներ, որոնց արտաքին աղքատ կերպարանքը ցոյց էր տալիս, թէ այդ ողորմելի հովիւները չէն պատկանում քրդերի բախտաւոր որւէիցէ ցեղին: Դրանք, հայերից աւելի հալածուած, եզիդիների վրաններ էին, որ պատերազմի խոռվութիւնների ժամանակ քաշուել էին այն լեռնային խոլ առանձնութեան մէջ իրանց կեանքը եւ փոքրաթիւ անասունները պահպանելու համար:

Յիշեալ վրաններից մէկի մէջ, որ իր վիճակով չէր գանազանում միւսներից, Ղանլի-Դարայի սուկայի կոտորածից մի շարքս յետոյ, կարելի էր տեսնել մահճի մէջ պտկած մի տղամարդ, մահտան պէս գունաթափուած դէմքով եւ խորն ընկած մթին աչքերով: Նա հագիւ էր կարողանում շարժուել մի կողքից դէպի միւսը. երեսում էր, ծանր կերպով վիրաւորուած էր նա: Հիւանդը Սարհատն էր: Նրա բարձի մօտ նստել էր մի օրիորդ մաշուած, վշտահար դէմքով արտասուքով լի աչքերով. դա Ասլին էր, որին Ղանլի-Դարայի անցքի ժամանակ Մըստոյին յաջողուել էր գողանայ: Հիւանդի աջ եւ ձախ կողմերում, որպէս տխրութեան երկու հրեշտակներ, նստած էին եր-

կու ուրիշ աղջիկներ, եւ նոյնպէս լաց էին լինում. դրանք
նրա քոյրերն էին: Վրանի մի կողմում, աչքերը բռնած, կուշ
էր եկել նրա փոքրիկ եղբայրը: Իսկ դրսում, վրանի մուտ-
քի մօտ նստած, հեկեկում էր ինքը Մըստօն: Մի մանկա-
հասակ կին գեղեցիկ սետրակ աչքերով ոտքի վրայ
ստուտում էր. դա Մըստոյի կինն էր:

Հիւանդը գտանում էր հոգեվարքի ճգնաժամի մէջ...

Ղանլի-Դարայի կոռի մէջ Սարհատի ընկերներից
ազատուեցան երեք վիրաւորածներ միայն. միւսները բո-
լորը ջնկան: Ընկան եւ այն քաջագնուհիներից շատերը,
որոնք բռնաբարութեան բարոյական մահը սրբեցին
իրանց արեամբ...

Վիրաւոր առիծը վերջին անգամ բաց արեց աչքերը,
նայեց Ասլիի վրայ, նայեց քոյրերի եւ եղբօր վրայ, եւ փա-
կեց նրանց... Մի «ա՛խ» եղաւ նրա վերջին խօսքը...

«Դու իմ վրանիս տակն ես մեռնում, ո՛վ քաջ, եւ իմ
վրայ ես թողնում վրէժխնդիր լինել քո մահուան համար.
Մըստօն կը կատարէ այդ»... ասաց նա հառաչելով եւ
գրկեց մեռանողի գլուխը:

ԾԱՌ

Ֆրունսի կեդրոն

HAMAZKAYIN LIBRARY

P.O.BOX 80 - 1096

BOURJ HAMMOUD - LEBANON

Tel.: 00961 - 1 - 241263 / 4

Fax: 00961 - 1 - 260329

E-mail: imphamaz@inco.com.lb

www.hamazkayin-bookstore.com